

Міністерство освіти і науки України
Київський університет імені Бориса Грінченка

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Навчально-методичний посібник

Київ

2020

УДК 1 (075.8)
ББК 87

*Рекомендовано Вченою Радою Історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка
протокол № 6 від 22.01.2020.*

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор **О.П. Дзьобань**, професор кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (м. Харків)

Доктор юридичних наук, доцент **Л.В. Орел**, завідувачка кафедри публічного та приватного права Факультету права і міжнародних відносин Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ)

Александрова О.С., Горбань О.В., Мартич Р.В. *Філософія права:*

Навчально-методичний посібник. – Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. - 126 с.

Зміст навчально-методичного посібника орієнтований на досягнення студентами філософської та юридичних спеціальностей суті та змісту навчального змістового модулю «Філософія права». В посібнику розкривається основний зміст концепції філософії права, він містить основні положення онтології права, а також правової антропології та правової аксіології. Зміст теоретичної частини посібника представлений як у вигляді тексту, так і унаочнено у вигляді схем та таблиць.

Методична частина посібника включає в себе плани та завдання до семінарських занять; завдання та методичні рекомендації щодо самостійної роботи студентів; тестові завдання для самоконтролю, а також глосарій основних термінів і понять змістового модулю.

Навчально-методичний посібник може бути використаний в навчальному процесі при викладанні дисципліни «Філософія політики і права», а також в якості методичних матеріалів для студентів і викладачів філософських та юридичних спеціальностей.

ЗМІСТ

Вступ	4
Пропедевтика філософії права	8
Модуль «Правова онтологія»	20
Модуль «Правова антропологія і аксіологія»	46
Завдання для самостійної роботи	91
Тестові завдання	93
Глосарій	105
Рекомендована література	118

Вступ

Звернення до філософії права актуально в умовах суспільства трансформаційних процесів, коли стара система ціннісних координат вже не працює, а нова ще не склалася, коли руйнується одне правове поле і формується інше. Жити в умовах змін важко, але необхідно. Співжиття людей є результатом цілеспрямованого облаштування, плодом компромісу між інтересами, що протистоять в одному життєвому просторі. Життя суспільства підтверджує хрестоматійну істину про те, що способом суспільного буття людей є їх життєдіяльність, орієнтована на задоволення їх потреб, здійснення їх інтересів. Формою прояву цього буття є правовий простір, формою здійснення - соціальний час.

В умовах змін суспільство повертається до парадигми космоцентризму, де номос (закон), як похідний космосу (порядку) поступається місцем аномії (беззаконню), як похідній соціального хаосу. Характерною рисою хаосу є його енергетичний потенціал, спрямований на руйнування сформованого порядку. Ситуація в нестабільних умовах новоєвропейської цивілізації, обтяжених спадщиною радянського періоду, посилюється тим, що основним принципом права з претензією на регламент життя суспільства і життєдіяльності людей в суспільстві, продовжується залишатися емпіризм, як дорога проб і помилок, шлях в чергову помилку свідомості, над яким тяжіють ідоли «роду, печери, площі і театру» (Див.: Ф. Бекон. Новий органон // Соч. М. «Думка», 1978. Т. 2. - С. 18-46).

Тотальність методології емпіризму забезпечила умови для формування юридичного позитивізму як засобу опису явищ світу у пошуках відповіді «як до них ставитися», закриваючи очі на питання причини цих явищ. Позитивізм перекреслив проблему граничних підстав права і представив право виключно як особливу форму регламенту суспільних відносин, де в якості суб'єкта права виступає не індивід, а інститут влади, прикриваючись

декларацією про справедливе право. Засилля позитивізму зумовило стан застою і занепаду європейської правової парадигми. Аналогічна ситуація виникла і в вітчизняній історії. Більш того, вона знайшла одіозні форми в умовах тоталітарного політичного режиму, де право визначалося виключно як воля панівного класу, зведена в закон.

Емпіризм орієнтує на освоєння феноменальною боку права, а не на осягнення його сутності. Він виключає необхідність ціннісного підходу, бо аксіологічна інтерпретація права це вже область метафізики, а не позитивізму. Для юридичного позитивізму не існує проблеми справедливості права, хоча справедливість є однією з ключових цінностей права. Юридичний позитивізм дотримується установки, що «законодавець завжди правий». В принципі, правота прийнятого закону повинна бути формою вираження правоти реальності, але імперативність в даному випадку сумнівна, бо належне і суще демонструють швидше відмінність, ніж тотожність. Фетишизація імперативності - це пряма дорога нав'язування людям в якості права того, що не є таким, оскільки виражає волю не суспільства (народу), а волю інституту влади. Квазіправо не потребує пошуку власних підстав. Більш того, воно старанно маскує свою сутність неправа (Див.: Гегель Г. Філософія права. М., 1990).

Панування позитивізму призводить до того, що зміст права підміняється формою, сутність - явищем, закономірності його здійснення - конвенціональністю. На шляху цієї інверсії може і повинна стати філософія права з її орієнтиром на соціокультурний, антропологічний і екзистенціальний дискурси права через визначення його онтологічних підстав. Філософія права заповнює смисловий пробіл між академічною філософією і юридичною наукою; коли вона забезпечує зв'язок загального і одиничного, демонструючи можливість стати онтологією права, відправною точкою відліку освоєння «правового поля».

Філософія права складається як протестна форма, спрямована проти засилля юридичного позитивізму. Публікуються авторитетні дослідження

Ж.-Л. Бержеля, І.Берліна, Г.Бермана, Р. Давида, Р.Дворкіна, В.Кімліка, Х.Кьотце, Д.Лойда, Т.Оноре, Л.Фуллера, О.Хеффе, К.Цвайгерта, Р.Ціппеліуса і ін У творах цих та інших авторів склався антропологічний та екзистенціальний дискурс права, що забезпечило передумови подолання юридичного позитивізму.

Особливої уваги заслуговують роботи Н.Н.Алексєєва, Б.П.Вишеславцева, Б.А.Кістяківського, Л.І.Петражицького, Б. Н. Чичеріна, А.С.Ященко і твори пізнішого періоду А.І. Ільїна, П. І. Новгородцева, в яких склався своєрідний дискурс філософії права з орієнтиром на єдність права, моралі і віри з претензією на оптимальну регуляцію життєдіяльності людей.

Нове ставлення до філософії права визначається не тільки бажанням вивчити досвід минулого, але й необхідністю відредагувати концепцію регламенту життя суспільства в умовах сучасного мультикультурного світу, де співіснують різні соціокультурні стандарти та життєві практики; де життєдіяльність людей здійснюється в локальних соціальних групах, утворених за етнічними, конфесійними, професійними підставами. Основним регулятором взаємин людей знову стає звичай, традиції. Державне право відступає на другий план. Виникає враження його марності, що загрожує суспільній стабільності і тим реаліям, які забезпечують здійснення індивідуальних прав та свобод.

Філософія права може допомогти зацікавленій особі подолати тотальність емпіризму і прийняти право як особливий специфічний спосіб освоєння світу в системі «природа, - суспільство, - людина»; як особливу форму суспільної свідомості, суб'єктом якого, в першу чергу, виступає індивід, суспільство, а потім інститут влади. Філософія пропонує свої можливості діагностування стану права, здійснює рефлексію його підстав і виробляє варіанти виходу з кризи. Ключові цінності права мають метафізичну природу. Тому тільки філософія може їх досліджувати й артикулювати засобами категоріального аналізу. Неодмінною умовою уникнути трагічних подій минулого, не наступати ще раз на «граблі», є та

правова культура, яка забезпечує здатність при будь-яких обставинах зупинитися, озирнутися і визначити оптимальне відношення до проблеми. Це мистецтво розумного волездійснення припускає найвищу філософську культуру, що охороняє її носія від омани і упередженості.

Запропонований посібник має не тільки пізнавальне, але і світоглядне, виховне та методологічне значення. Його завдання полягає в тому, щоб допомогти студенту освоїти граничні підстави права; розглянути його ключові цінності; познайомитися з принципами здійснення права; показати взаємозв'язок права і закону; усвідомити сенс прав і обов'язків громадянина; продемонструвати цінність права в широкому соціокультурному контексті; виявити антропологічний та екзистенціальний дискурси права; відзначити імперативний характер права та його обумовленість. Запропонований посібник не стільки розширює знання про саме право, скільки прояснює можливості права та умови їх здійснення.

Зміст посібника логічно взаємопов'язаний і в цілому забезпечує виклад навчального курсу з філософії права та є важливим джерелом до виконання студентами завдань самостійної роботи.

Пропедевтика філософії права

Хоча філософсько-правові дослідження мають давню і багату історію, а філософія права має незаперечні заслуги в розвитку юриспруденції, необхідність її існування як самостійної сфери теоретичного знання не для всіх дослідників є очевидним фактом. Зустрічаються різноманітні спроби заперечення філософського підходу до права. Як правило, вони обґрунтовуються або неможливістю застосування даного підходу для рішення питань практичної юриспруденції, або його безмежністю, а звідси неможливістю реалізації в повному обсязі. Така позиція, що ґрунтується на вузькопрофесійній «юридизації» феномена права і яка штучно ізолює його від метафізичних наук, характерна, насамперед, для юридичної догматики, представленій в даний час різними варіаціями юридичного позитивізму і легізму (від лат. *lex* – закон).

Як зазначав французький філософ права Ф. Батіфоль: «Щоб пізнати основний вищий зміст права, необхідно встановити: чому існують різні суспільства; але як відповісти, не знаючи точно, що являє собою людина, до чого вона прагне, куди йде і повинна йти? Зрештою, нам варто було б знати про Всесвіт у цілому, щоб дати належну відповідь на подібні проблеми; але вона неможлива для нас. Тому краще обмежитися вивченням позитивного права».

Існує кілька обґрунтувань необхідності існування філософії права, серед яких найбільш розповсюдженими є історичне та актуальне. **Історичне обґрунтування** необхідності існування філософії права ґрунтується на тому неспростовному факті, що ці проблеми завжди хвилювали людство протягом всього його існування.

На думку Семена Франка: «Безцільно порушувати питання про законність такого роду досліджень, він виправданий вже історично як природне задоволення нашого невикорінного постійного запиту людського духу. Запиту, що виражається в постійній духовній заклопотаності людей про те, що є справжня правда, що повинна бути в їхньому громадському житті».

У свою чергу **актуальне обґрунтування** філософії права ґрунтується на виявленні такого аспекту, такої сторони права, пізнання якої можливо тільки за допомогою філософського підходу.

Філософсько-правовий підхід до вивчення сутнісних особливостей та аспектів права обумовлений езотеричною (тобто схованою, таємничою) сутністю самого феномена права. Право, безсумнівно, є одним із самих важкодоступних об'єктів пізнання і не прагне відкривати досліднику свої таємниці. Безумовний прогрес юриспруденції в останні десятиліття в усьому світі, десятки написаних монографій і захищених дисертацій із проблем права, підвищення престижності юридичної освіти і правової культури населення в цілому - не знижує актуальності поставленої проблеми. Навпаки, на місці вирішеної дослідником правової проблеми виникають нові, а досягнута їм вершина в правовій науці відкриває в ній нові, невідомі обрії у виді незліченних питань, проблем, загадок і таємниць. Для ілюстрації цього феномену можна скористатися створеним А. Шопенгауером образом наукового знання, що розвивається, котре нескінченно збільшується у своїх розмірах. Чим значніший його обсяг, тим більше на його поверхні точок дотику з непізнаним. Цьому образу відповідає пізнавальний парадокс. Чим більше ми знаємо про право, тим більше таємниць і загадок виникає перед дослідником. Таким чином сфера дослідження філософії права лежить на перетинанні цих таємниць, загадок. А головна задача полягає в їхньому розкритті.

Джерела езотеричності права, як характерної риси права, впливають з його безпосереднього зв'язку з буттям людини, його сутністю, діяльністю і

несе в собі особливості будь-якого культурного феномену. Адже відомо, що людина – це найбільш таємничий об'єкт, що збиває зі шляху дослідження (Тейяр де Шарден). Але цей таємничий об'єкт за визначенням може бути пізнаний тільки самою людиною і ніким іншим.

Подібно тому, як у людині розрізняють фізичне тіло і душу (дух), так і у всіх культурних (тобто людських) феноменах виявляють предметну форму і духовно-ідеальну сутність. У праві також необхідно знайти предметну і духовну сторони, за якими історично закріпилися назви «позитивне право» і «природне право». Дані словосполучення можуть вважатися не зовсім вдалими, тому що носять метафоричний характер, але вони склалися історично і закріпилися, до того ж відбивають структуру даного явища.

Саме тому необхідно більш детально з'ясувати, що саме розуміється у філософії права під позитивним і природним правом.

Під **позитивним правом** мається на увазі діюча система правових норм, відносин і судових рішень. Під **природним же правом**, як правило, маються на увазі ідеальні першооснови права. Поняття «природне право» виражає глибинну сутність права, а його «ідеальність» виявляється в тому, що воно:

- по-перше, існує у свідомості (правосвідомості) як його установка (хоча і знаходить вираження у формах поведінки);
- по-друге, є ідеалом, тобто являє очищену від випадків форму належного у відносинах між людьми.

Крім того, природне право визначає вихідні принципи, на основі яких приймаються (у всякому разі, повинні прийматися) діючі правові норми і на основі яких відбувається їх оцінка. Така оцінка здійснюється на основі ієрархії цінностей, які задає філософія, вирішуючи питання про ставлення людини до навколишнього світу, у тому числі і ціннісному відношенні. Критична оцінка, у якій виражається відношення людини до правових норм, необхідна по відношенню до реального правопорядку, щоб людина не стала його заручником. Однак критичне відношення особистості до існуючого

правопорядку не має нічого загального зі зневажливим підходом до існуючого законодавства, а тим більше до порушення існуючих законів.

Звідси можна зробити висновок, що право як сфера людської діяльності тісно пов'язано з філософією. Фундаментальні проблеми права, такі, як справедливість, свобода і рівність, провина і відповідальність та ін., є одночасно і найважливішими філософськими проблемами. Їх рішення заглиблюється своїми коренями в рішення основних філософських питань про сутність людини і сенс її життя, в онтологічну структуру світу і способи його пізнання. Право, таким чином, за самим своїм духом «філософічно», воно виражає собою «філософію на практиці», що, відповідно, припускає і «філософію в теорії», роль якої і виконує філософія права.

Важливим питанням для з'ясування специфіки філософії права як особливої теоретичної дисципліни є з'ясування сутності й особливостей філософського підходу до права.

Відомо, що будь-яка наука, визначаючи свій предмет дослідження, прагне зосередитися саме на цьому предметі. При цьому, як правило, залишається осторонь питання про місце предмета цієї науки в загальній картині світу і про його відношення до сутності людини. Відомо також, що у фундаменті будь-якої науки лежать деякі базові, аксіоматичні положення, що не визначаються, а беруться як такі. Вихідним положенням класичної фізики, наприклад, є припущення про дію принципу причинності, економічної науки — припущення, що всі люди працюють у відповідності зі своїми потребами. Звідси можна зробити висновок, що ці науки принципово не можуть «заглянути» за свій «вихідний пункт», свої базові положення. Так, Ньютон називав гравітацію вищою «причиною», що дозволяє пояснювати природні явища, але для якої він не міг знайти причину її самої в рамках тієї механіки, що він створив.

Що ж стосується філософії, то сфера її інтересів саме починається там, де закінчується сфера інтересів природничих наук. Філософія обґрунтовує

базові положення цих наук, підводячи їх під свої «граничні підстави», виявляючи їх зміст.

Що стосується юриспруденції, то аксіомою, вихідним її пунктом як суспільної науки є припущення про те, що право є породженням волі суб'єкта державної влади, що детермінує у свою чергу виконання вимог, які виникають з норм права. Це положення являє собою ні що інше, як вираження сутності позитивного права. Але осягти дійсний зміст правових явищ можливо лише заглянувши за межі цієї аксіоми, тобто намагаючись відшукати підстави її самої.

Тому і вважається, що **предметом філософії права** є неюридичні (граничні) підстави права, що в трактуванні деяких авторів справедливо розкриваються як пізнавальні, ціннісні, соціальні й антропологічні підстави права. Теорія ж права являє собою, головним чином, вчення про діюче право. Саме в сфері теорії права відбувається розвиток «загальних правових розумінь», що виводяться з конкретного досвіду функціонування окремих галузей права.

Понятійним арсеналом теорії права є такі поняття як **закон, правовідношення, суб'єкт права, правовий обов'язок, суб'єктивне право, зобов'язання, відповідальність та ін.** Вони утворюють розгалужену конструкцію позитивного права, його «понятійний каркас». Завдяки ним відбувається «оформлення» і «впорядкування» нормативної системи і понятійного апарату правознавства в цілому. Хоча філософія права у своєму аналізі основ права може використовувати поняття позитивної науки про право, однак вона має і свої власні **категорії**, такі як ідея, зміст, мета права, справедливість, воля, рівність, визнання, автономія особистості, права людини та ін.

Саме по собі позитивне право не є предметом філософії права. Позитивне право цікавить філософію права лише у співвідношенні з природним правом, з позиції якого оцінюється діюче право. У даному випадку природне право, оцінюючи позитивне право, відіграє роль як би

«права в праві». Завдяки такому співвідношенню й оцінці, **позитивне право виявляється легітимізованим (узаконеним) і одночасно лімітованим (обмеженим)** у своїх домаганнях. У цьому контексті цілком доцільною є ідея, що **предмет філософії права співвідноситься з поняттям «природного права», а предмет теорії права з поняттям «позитивного права»**, однак варто підкреслити умовність такого розмежування. Більш точним буде твердження, що **філософія права вивчає «світ права»** («правову реальність» як філософський аналог поняття «правова система», під якою розуміється вся сукупність правових феноменів: правових норм, інститутів, існуючих правовідношень, правових концепцій, явищ правового менталітету і т.д.) у його загальності та цілісності, його змістовна сторона.

Наступним важливим питанням для з'ясування специфіки філософії права як самостійної наукової дисципліни є виявлення відмінності між філософським осмисленням права і його науковим пізнанням.

Розходження по методу між філософським осмисленням права і його науковим пізнанням лежить в області **семантичної** (тобто значеннєвої) і **функціональної** відмінності зрозуміти «пояснення» і «розуміння». Будь-яка суспільна наука, у т.ч. і юриспруденція, розглядає свій предмет як об'єкт, що знаходиться поза суб'єктом, що пізнає, і як такий, що перебуває у відносному протистоянні йому. Причому об'єкт, що пізнається, визнається в даному випадку як факт, як те, що існує в реальності. Філософія ж прагне до розуміння, осмислення належних цінностей і змістів, розкриває світ таким, яким він повинен бути. Цей світ утворених цінностей і змістів дає людині стимул для зміни буття, оскільки те, що повинно бути, сприймається їм як ідеальне стосовно того, що існує в реальності. Тому **юриспруденція, вивчаючи закономірності функціонування діючого права, описує право таким, яким воно є, а філософія права таким, яким воно повинно**

бути. На основі цієї ідеальної правової норми і відбувається оцінка філософією права існуючої правової реальності.

Причому важливо підкреслити, що філософія права не просто прагне пояснити правову реальність, що протистоїть людині, а прагне зрозуміти цю реальність. З цього приводу відомий італійський філософ права Ф. Джентиле зазначає: «У юридичному досвіді співіснують логічна форма, економічний інтерес та етичні ціннісні позиції; вони зміщуються один з одним настільки, що неможливо не задатися питанням про взаємозв'язок між ними, тим, що є, і тим, що повинно бути. Звідси випливає, що лише справжнє філософське сприйняття життєвих відносин здатне привести до мети».

Дискусію про предмет філософії права варто розпочати з запитання: «Що є філософією права, і що вона вивчає?». Необхідно відзначити, що в історії філософсько-правової думки існували різноманітні підходи до визначення філософії права та її предмету. Так, наприклад, Г. Гегель вважав її філософською наукою про право, що має своїм предметом ідею права. Філософ С. Франк розумів філософію права як вчення про суспільний ідеал: «Філософія права по основному традиційно-типовому її змісту - є пізнання суспільного ідеалу, з'ясування того, яким повинний бути благий, розумний, справедливий, «нормальний» лад суспільства».

У сучасній філософії права її **предмет** також визначається по-різному. Від найбільш широких визначень, що філософія права займається дослідженням змісту права, його сутності і поняття, його основ і місця у світі, його цінності і значення, його ролі в житті людини, суспільства і держави, у частках народів і людства. До найбільш вузьких, що єдиною проблемою філософії права, яка власне і складає її предмет, є справедливість (за думкою італійського філософа права Ніколо Боббіо).

Таке різноманіття підходів до предмету філософії права цілком закономірно, тому що його визначення припускає виявлення ставлення дослідника, як до філософії, так і до права. Можна припустити, що

підходів до предмета філософії права стільки, скільки існує філософських систем, а виявлення предмета філософії права неможливо без чіткого визначення позиції дослідника до самого феномена права, тобто того, що власне і повинне бути досліджено.

Для вирішення цієї проблеми доцільно скористатися міркуваннями балканського теоретика права Радомира Лукича. На його думку, саме поняття «філософія права» легко визначити виходячи з уже відомого поняття філософії. Філософія права є спеціальною філософією, тобто такою, предметом якої є не світ у цілому, не все суще як таке, а лише одна його частина - право. Однак їй так само характерні усі риси загальної філософії. З цього можна зробити висновок, що її предмет аналогічний предмету філософії.

Отже, якщо загальна філософія є вченням про граничні підстави людського буття то, відповідно, філософія права може бути визначена як вчення про граничні підстави права як одного зі способів людського буття. Використовуючи підхід І. Канта, який вважав, що предмет загальної філософії як науки можна визначити шляхом відповіді на питання: 1) що я можу знати? 2) що я повинен робити? 3) на що я можу сподіватися? 4) що таке людина?, **предмет філософії права за аналогією можна визначити за допомогою постановки наступних питань:**

- 1) що я можу знати про право?
- 2) що я повинен робити відповідно до вимог права і чому?
- 3) на що я можу сподіватися у випадку дотримання чи порушення цих вимог?

У свою чергу усі вони можуть бути зведені до одного узагальнюючого питання: **що таке правова людина чи що представляє собою право як спосіб людського буття?** Відповіді на поставлені питання і дозволяють з'ясувати природу такого феномена як право і предмет філософської дисципліни, що його досліджує.

Якщо сферу предмета філософії коротко можна виразити терміном «підстави», то сферу її методу — терміном «рефлексія» чи «критика». **Рефлексія** (від лат. reflexio - відображення) у сучасному гуманітарному знанні розуміється як аналіз власних думок і переживань; міркування, що повне сумнівів і коливань. Суспільні науки, у т.ч. і юриспруденція, за своїм методом догматичні, тобто не займаються критичною перевіркою своїх основ, філософія ж по своїй природі критична, вона постійно оцінює свої підстави. Така оцінка і являє собою філософську рефлексію. Як відзначав Дж. Коллінгвуд, філософська свідомість ніколи не думає просто про об'єкт, але, міркуючи про який би то не було об'єкт, вона також висловлює свою власну думку про нього. Філософія тому може бути названа думкою іншого порядку — думкою про думку.

Рефлексія є обов'язковим елементом філософсько-правового пізнання. Більш того, саме рефлексивний характер філософії права обумовлює те, що проблема її предмета виявляється одним з центральних питань цієї дисципліни. Рефлексія ж основ права і держави, на думку німецького філософа моралі і права О. Хеффе, є критичним аналізом «легітимації й обмеження політичного співтовариства». Іншою стороною рефлексії філософії права як критичного аналізу своїх основ є обговорення, дискурс. З цього приводу О. Хеффе пропонує використання вислову «філософського дискурсу справедливості». Саме з цих двох причин, на думку науковця, рефлексія та дискурс можуть бути запропоновані в якості одних з найбільш значущих особливостей методу сучасної філософії та філософії права.

Виходячи з вищенаведеного аналізу можна вивести наступне визначення поняття **філософії права**. **Це філософське вчення про право, що відповідає на питання, які виникають у правовій сфері методом філософії**. А її предметом є, насамперед, виявлення змісту права, а також обґрунтування розуміння цього змісту. Дане визначення не охоплює всього різноманіття проблем філософії права, але дозволяє зосередитися на її

стрижневій ідеї, пов'язаній з уявленням про право як способу людського буття.

Як уже відзначалося, філософію права як самостійну дослідницьку дисципліну конститує її основне питання, від рішення якого залежить рішення всіх інших її питань. Звичайно, на визначення цього основного питання безпосередній вплив робить світоглядна позиція дослідника, тому не дивно, що в кожного дослідника може бути свій підхід до визначення основного питання філософії права. Так, теоретик права Г. Кленнер, позиція якого ґрунтується на теорії марксизму, визначає основне питання права як «відношення юридичного до матеріального, і, зокрема, до економічних умов життя суспільства». Г. А. Шварц-Ліберман фон Валендорф, який додержується об'єктивно-ідеалістичної точки зору, бачить основне питання філософії права в «доборі» щирих цінностей і створенні на їх основі системи цінностей у вигляді конкретного правопорядку, призначення якого - підтримка соціального світу. Інший західний дослідник А. Брижемен у свою чергу вважає, що всі питання філософії права зводяться до одного основного: «яким повинно бути право у світлі соціальної справедливості?». І. Ільїн центральним для філософії права вважає питання про обґрунтування права (природного і позитивного). Одне з найпростіших і в той же час найглибших визначень основного питання дає видатний німецький філософ права А. Кауфман: «Основним питанням філософії права, як і всієї правової науки, є питання: що є право. Це означає: які сутнісні форми, які онтологічні структури, які основні закони буття називають правом. Від відповіді на це питання залежить рішення багатьох інших найважливіших правових проблем».

Оскільки філософія повинна не просто декларувати ідеї, але й аргументувати їх, то її основна задача філософії права повинна полягати в обґрунтуванні права і визначенні його змісту. Варто зазначити, що питання «що є право (який його сенс)?» є основним для філософії права, тому що від

відповіді на нього безпосередньо залежить рішення всіх інших найважливіших правових проблем, у тому числі в сфері правотворчості і правозастосування.

Крім того, через складність самої структури права вирішення основного питання філософії права може бути здійснене через рішення ряду основних задач, чи **головних питань філософії права:**

1) про підстави справедливості та її критеріїв (завдання, у межах якого право співвідноситься з мораллю) - це питання є центральним у філософії права, у більш традиційному виді воно постає як питання про обґрунтування «природного права»;

2) про нормативну (зобов'язуючу) силу права чи питання про те, чому людина повинна підкорятися праву (завдання, у межах якого визначається співвідношення права і влади);

3) про природу і функції позитивного права (завдання, у межах якого з'ясовується характер правових норм), тісно пов'язане з рішенням попередніх двох питань - воно забезпечує виправдання позитивного права.

Рішення цих основних завдань чи головних питань філософії права дозволяє забезпечувати легітимацію й обмеження права, тобто обґрунтовувати необхідність права для людини і визначати межі, за які вона не може заходити.

Як і будь-якій іншій філософській дисципліні, філософії права властивий ряд функцій. Серед їх найважливішими є: світоглядна, методологічна, відображувально-інформаційна, аксіологічна, виховна.

Світоглядна функція філософії права полягає у формуванні в людини загального погляду на світ права, правову реальність, тобто на існування і розвиток права як одного зі способів людського буття. Ця функція певним чином вирішує питання про сутність і місце права у світі, його цінності і

значимості в житті людини і суспільства в цілому чи, іншими словами, формує правовий світогляд людини.

Методологічна функція філософії права знаходить своє відображення у формуванні визначених моделей пізнання права, що сприяють розвитку юридичних досліджень. З цією метою філософія права розробляє методи і категорії, за допомогою яких і проводяться конкретні правові дослідження. Узагальненим вираженням методологічної функції права є оформлення наявного знання про право у вигляді способу його осмислення як змістовно-значеннєвої конструкції, що обґрунтовує його основні ідеї.

Відображувально-інформаційна функція забезпечує адекватне відображення права як специфічного об'єкта, виявлення його істотних елементів, структурних зв'язків, закономірностей. Це відображення синтезується в правовій картині чи реальності «образа права».

Аксіологічна функція філософії права полягає в розробці уявлень про правові цінності, такі як воля, рівність, справедливість, а також уявлень про правовий ідеал та інтерпретацію з позицій цього ідеалу правової дійсності, критика її структури і станів.

Виховна функція філософії права реалізується в процесі формування правосвідомості і правового мислення, через розробку власне правових установок, у тому числі такої важливої якості культурної особистості, як орієнтація на справедливість і повагу до права.

МОДУЛЬ «Правова онтологія»

Одним з основних завдань філософії права є пошук відповіді на запитання: яким чином універсальні закони буття пов'язані з законами суспільства, у тому числі з правовими законами? За допомогою чого вони впливають на соціальне буття людей?

Ці філософсько-правові проблеми важливі тому, що право не є специфічною сферою соціального буття, відділеною від інших суспільних сфер. Воно охоплює весь простір цивілізованого існування людей, що стає простором правової реальності. Тому без чіткого з'ясування онтологічної природи права, змісту і складу поняття правової реальності, знання основних форм буття права неможливо зрозуміти феномен права в цілому. Ці й інші непрості питання і становлять зміст даного Модулю.

Модуль включає в себе теоретичну частину, питання та завдання до семінарських занять та завдання до самостійної роботи студентів.

§ 1. Онтологічна природа права. Правова реальність

Людині постійно доводилося і доводиться спостерігати різноманітні факти соціальної дійсності, появу певних правових явищ чи їхній відхід у небуття. Ці факти завжди хвилювали людей і породжували питання стосовно буття права, у пошуках відповідей на які склався особливий напрям філософсько-правових міркувань про буття права — правова онтологія.

За будь-яким питанням про те, що є правом, у кожному випадку стоїть фундаментальне питання: «Що є право як таке?» Це питання має філософський характер, про що свідчать його «вічність» і «нерозв'язність». Право з'являється перед нами як своєрідний непізнаний об'єкт. Складні запитання про природу права трансформуються в запитання про те, що означає «бути» для права взагалі, тобто де існує право: у зовнішньому світі чи виключно в людському досвіді? Іншими словами, до якого типу реальності належить право?

Запитання про те, до якого типу реальності належить право, лише на перший погляд не містить ніякої проблеми, а відповідь на нього не є складною, оскільки право за тисячі років свого існування повинне бути досконало вивчено. Однак відомий філософ і юрист Євген Спекторський (1875-1951) підкреслював: «Юристам здається, що вони знають, з якою реальністю вони мають справу, тільки до тих пір, поки їх про це не запитують. Якщо ж їх запитують, то їм вже доводиться самим або запитувати і дивуватися, або ж за необхідністю вирішувати одне з складніших питань теорії пізнання»^[1].

Для того щоб людині орієнтуватися в тій чи іншій сфері, вона повинна виходити з відчуття реальності цієї сфери. Це відчуття приходить як через теоретичний опис цієї сфери, так і через практичний досвід — він допомагає осмислити, зрозуміти, що відбувається з даним об'єктом і що треба робити.

Проблема встановлення типу реальності права найбільшої актуальності одержала у філософії права, у тому числі вітчизняної, на початку ХХ ст. Вона була тісно пов'язана з основним питанням методології науки того часу: що

таке реальність узагалі і як ставиться реальність, що визнається чи створюється наукою, до тієї реальності, що називається емпіричною дійсністю? Гостроту цій проблемі додавало різноманіття методологічних підходів у філософії права.

Сучасна філософія права, як і попередні етапи її розвитку, також неоднозначно розв'язує проблему природи права. Важливо відзначити, що всі існуючі підходи до права виступають тільки як моменти істини, оскільки поширюють на всю реальність лише приватні компоненти логічної моделі становлення права.

Питання про специфіку правової реальності і онтологічної структури права — основне питання правової онтології, оскільки воно є модифікацією основного питання філософії права. Стосовно права це питання про те, чому існує право як деяке буття, відмінне від інших, і як воно можливе.

Концепція правової реальності («картина світу права») повинна задаватися образом права, репрезентованим в існуючій правосвідомості. Вона складається із взаємодії таких моментів:

а) теорій різного рівня, у тому числі філософського, а також правової ідеології, включаючи її втілення в чинній конституції;

б) нормативних документів, що належать до різних рівнів правового регулювання;

в) повсякденного досвіду, що має справу з проявами правового життя — правопорушеннями, практикою додержання прав людини, угод тощо і дозволяє будувати гіпотези, версії та відчувати, що виражене в них відбулося і відбувається насправді.

Для того щоб вийти з нескінченного різноманіття визначень природи права і одночасно не втратити притаманні праву якості багатства своїх проявів, треба звернутися до категорії правової реальності як до методологічного засобу, адекватного поставленому завданню.

Що ж слід розуміти під правовою реальністю?

Розрізняють «широке» і «вузьке» значення цього поняття. У першому випадку під правовою реальністю розуміється вся сукупність правових феноменів: правових норм, інститутів, наявних правовідносин, правових концепцій, явищ правового менталітету тощо; у другому (тобто у вузькому сенсі) — маються на увазі лише базові правові реалії, відносно яких всі інші правові феномени виявляються похідними, і тоді під правовою реальністю в різних напрямках і наукових школах прийнято розуміти або правові норми (нормативізм), або правовідносини (соціологічний напрям), або правові «емоції» (психологічний напрям). Також до базисних феноменів належать встановлені державною владою норми права (позитивізм), об'єктивні суспільні відносини (об'єктивізм), ідея чи зміст права (суб'єктивізм), ідеальна взаємодія суб'єктів, об'єктивована в мові (інтерсуб'єктивність).

Хоча «широке» і «вузьке» значення поняття правова реальність і розрізняються, їх усе ж таки не слід абсолютно протиставляти, оскільки загальна картина правової реальності залежатиме від того, що буде прийнято як базисний феномен. Тому більш перспективною, очевидно, є інтегральна концепція правової реальності, під якою розуміється світ права, котрий конструюється з правових феноменів, упорядкованих залежно від ставлення до базисного феномена, чи «першореальності» права.

Правова реальність не становить деяку субстанціональну частину реальності, а є способом організації та інтерпретації певних аспектів соціального життя, буття людини. Але цей спосіб настільки істотний, що в разі його відсутності розпадається сам людський світ. Тому ми уявляємо його як реально існуючий. Вже в цьому виявляється відмінність буття права від буття власне соціальних об'єктів, оскільки світ права — це світ належності, а не існування. Отже, введення категорії «правова реальність» дозволяє розглядати право не просто як надбудоване явище (суспільних відносин, інституту, форми суспільної свідомості), а як особливий світ,

автономну сферу людського буття, що має власну логіку і закономірності, з якими не можна не рахуватися.

У той же час треба враховувати специфічність онтології права, оскільки буття права — це буття належності. Право — сфера належного, тобто того, чого в звичному сенсі немає, проте реальність якого є значущою для людини.

Що ж виступає онтологічною підставою права або чому зобов'язане право своїм походженням? Вочевидь, що фундаментом права не можуть бути природа та її закони, чи космос у цілому, хоча і зараз трапляються спроби відродити характерні для античності уявлення про космічні підстави права.

Право — позаприродне явище і ніякі основи права в природі знайти неможливо. Природа — це царство об'єктів, а право — сфера суб'єкта. Чи можна вважати в такому разі субстанціональною основою права суспільство? Хоча право і виникає тільки в суспільстві, пов'язане з ним і навіть має соціальну сутність, але ця сутність вже не є власне правовою — це сутність проявів права. Тому вести мову про певну субстанціональну основу права немає сенсу. Однак з цього не виходить, що право не укорінене в бутті людини. Правова реальність виявляється в такому аспекті буття людини, що містить моменти належності, коли вона стикається з буттям іншої людини, і це спільне існування погрожує обернутися свавіллям. Тому не будь-яка людська взаємодія виступає основою права; а лише та, котра містить моменти належності, що обмежує це свавілля. Взаємодія суб'єктів виступає підставою права не в субстанціональному, а соціально-ідеальному, деонтологічному сенсі. Деонтологічний світ, тобто світ права і моральності, можливий лише в тому разі, коли додержуються як мінімум двох умов:

по-перше, визнання свободи волі, тобто повної можливості кожної особи робити так чи інакше і відповідно до цього виконувати або не виконувати свій моральний чи юридичний обов'язок; причому для права ця вимога виявляється особливо важливою;

по-друге, визнання принципової можливості норми належного, тобто критерію добра і зла, справедливості і несправедливості, що наказує робити так, а не інакше, і згідно з цим оцінює людські вчинки як добрі чи злі, справедливі чи несправедливі.

Передумови людської свободи і норми належного становлять логічний мінімум деонтологічної реальності. Зв'язок між ними такий: якщо людина не вільна, то вона не відповідає за свої вчинки, а якщо вона не відповідає за свої вчинки, то ні про які деонтологічні норми і мови бути не може. Людина як істота розумна і вільна в той же час є істотою під-законною. Але вона підкоряється законам і деонтологічного, етичного плану, і емпірично-онтологічного, чинникового плану. Це дві реальності, в яких живе людина і з позицій яких розглядаються її дії.

У межах деонтологічної реальності злочин — це порушення вільною волею норми належного, що наказує людям утримуватися від відомих діянь, тобто на самого злочинця надягається маска моральної особистості, що володіє свободою волі і зв'язана деонтологічною нормою. Під цією маскою люди піднімаються на однакову висоту — вони визнаються вільними. З позицій же онтологічно-емпіричної реальності, де усе підкорено причинному детермінізму, злочинець — раб біологічної природи і обставин, а тому тут немає місця для вільної волі. Здатність бачити світ не тільки з позицій причин і наслідків, потреб і інтересів, а й з позицій значущості феноменів цього світу для людини розвивається філософією права, тісно пов'язаною з моральною філософією. При цьому право має онтологічну природу, близьку до природи моральної реальності. Те загальне, що притаманне і праву, і моралі, є належністю.

Головне в реальності права в цілому і кожного з правових феноменів зокрема полягає в особливому способі прояву права — у тому, що воно діє на людину. Це особливий вид дії, тобто дії не із зовнішньої причини, а із внутрішнього спонукання.

Таким чином, на рівні сутності право — це ідеальна реальність відносин між людьми. Вона є особливим видом буття — ідеальним буттям, сутність якого — належність. Зміст права також виражається в ментальних установках, ідеях і теоріях, знаково-символічній формі норм та інститутів, людських діях і відносинах, тобто в різних проявах правової реальності.

Розгляд права в онтологічному аспекті припускає аналіз його структури чи, іншими словами, відповідь на запитання: як улаштований світ права, з яких конструкцій він зведений, а точніше — як він повинен бути побудований, аби відповідати своєму призначенню — захисту і охороні людини? Це запитання і є предметом нашого подальшого аналізу.

§ 2. Природне і позитивне право як основні структурні елементи правової реальності

Історичні передумови формування філософії права як самостійної науки свідчать: філософське осмислення правової реальності почалося з розмежування права на природне (*jus naturale*) і позитивне (*jus civile*). Саме їх суперечлива єдність і становить, у найпершому наближенні структуру правової реальності. Тут ми маємо справу з дуалістичним тлумаченням структури права.

Саме розмежування права на природне і позитивне зорієнтовано на пошук основ права в природному житті людей, «людської суті їхнього буття».

За часи Античності джерелом дійсного права вважалася природа взагалі, у християнському Середньовіччі — Божественна мудрість Творця, у період Нового часу — досконалість людського розуму як найзначнішого з творінь природи. Аналіз історії філософсько-правової думки дозволяє розрізнити два основні підходи до розуміння природного права і його співвідношення з правом позитивним.

З точки зору першого підходу природне право розумілося як сукупність апіорних моральних вимог, пропонованих позитивному праву, як критична інстанція, що дає моральну оцінку позитивному праву з точки зору його справедливості чи несправедливості (Платон, Кант).

З позиції другого підходу природне право розуміється як необхідна і незмінна основа чинного законодавства, що не існує поза ним, тобто природні принципи шукались усередині чинного права, що розумілося як реалізована в історії надприродна ідея права (Аристотель, Гегель).

Зазначене розмежування має певною мірою умовний характер, оскільки методологічне значення природного права засноване на його дійсній ролі як реального феномену в житті суспільства.

Розгляд природного права як методологічної категорії дозволяє визначити насамперед загальний підхід до явищ правової дійсності.

Філософське бачення правових явищ — це і є їх розгляд під кутом зору природного права.

Що ж дає природно-правовий підхід до явищ правової дійсності? Основна цінність цього підходу з позицій природного права полягає в тому, що він дозволяє виявити базисні основи права. Сутність ідеї природного права полягає в тому, що поряд із правом, створеним людьми і вираженим у законах (позитивним правом), існує природне право — сукупність вимог, у своїй вихідній основі породжених безпосередньо, без людської участі самими об'єктивними умовами життєдіяльності людини, тобто природним ходом речей. Норми природного права покликані захищати права людини, що зумовлені особливостями його природи. Це — право на життя, продовження роду, спілкування, самоствердження, власність, особисту гідність, вільне волевиявлення, свободу совісті, думки, слова тощо. Природно-правові доктрини припускають, що всі ці права є безумовним надбанням людини і дані їй вже самим фактом її народження та існування як людини.

Природно-правовий підхід при розгляді питань права має істотне значення ще й тому, що вимоги природного права містять безумовну непохитність, категоричність, невідкладність конкретним ситуаціям (у тому числі свавілля окремих осіб), незворотність.

Отже, з огляду на історичний генезис природного права, а також сучасний рівень наукових розробок у цьому напрямі під природним правом можна розуміти сукупність об'єктивних соціальних цінностей і потреб людського буття (свободу, рівність, справедливість і т. д.), а також універсальних норм і принципів, що знаходяться в фундаменті всіх правових систем світової цивілізації.

У той же час для того щоб стати регулюючим чинником, норми і принципи природного права повинні бути втіленими в нормах позитивного права.

Позитивне право виступає як інший, необхідний та істотний елемент правової реальності. Воно являє собою правові норми, оформлені як

система законодавства, підтримуваного силою даної держави в даний історичний період.

Позитивне право — це реальний, існуючий у законах, інших документах, фактично відчутний (і тому «позитивний») нормативний регулятор, на основі якого визначається юридично дозволена і юридично недозволена поведінка і постановляються судами, іншими державними установами юридично обов'язкові імперативно-владні рішення. Тобто, позитивне право розглядається як штучне створення цивілізації, як прояв владної волі конкретних соціальних суб'єктів, у першу чергу держави.

Позитивне право становить інституціональне утворення: воно існує у вигляді зовнішніх об'єктивованих інститутів, формалізованих юридичних норм, виражених у законах, інших загальнообов'язкових, нормативних юридичних документах. Подібно усім феноменам цивілізації воно, з одного боку, несе із собою вантаж негативних потенцій (можливість підпорядкування права свавілля державної волі, груповим, етнічним інтересам), а з другого — характеризується певними позитивними властивостями.

Головна перевага позитивного права полягає в тому, що воно як важливий елемент суспільства в умовах цивілізації являє собою нормативно-ціннісний регулятор. Право в такому, найбільш загальному вигляді покликане регулювати поведінку людей, відносини, що складаються в суспільстві. Причому цей регулятор, з одного боку, має нормативний характер, що виражається у тому, що право, яке складається з нормативних засобів і механізмів регулювання суспільних відносин, призначене для того, аби ввести в життя людей основи єдиної впорядкованості, загальноновизнання. З другого боку, право має ціннісний характер, оскільки, втілюючи в життя нормативні начала, право тим самим оцінює життєві явища і процеси, і тому є основою для того, щоб діяти «за правом» і визнавати ті чи інші вчинки людей як такі, котрі здійснені «не за правом».

Найважливіше значення має і така властивість позитивного права, як державна забезпеченість, тобто висока гарантованість дій права, можливість зробити реальним (головним чином за допомогою державної влади, її примусової сили) порядок прав, що вводиться, і обов'язків.

Зазначені властивості позитивного права дають можливість у тому чи іншому ступені виключити із суспільного життя свавілля, певною мірою гарантувати стабільність, соціальну злагоду, виключити хаос у людській поведінці, свавілля стосовно особистості.

При всій умовності поділу права на природне і позитивне слід визнати, що сутність проблем, які стоять за цим розмежуванням, серйозна і глибока. Позначимо основні розбіжності між ними.

1. Природне право вважається похідним від природного порядку речей, тобто від ладу світобудови і природи людини, що є невід'ємною частиною світопорядку. Позитивне ж право — штучне утворення, створене людьми, відданими інтересам такого штучного формоутворення, як держава. Тому норми позитивного права можуть не тільки відповідати принципам природного світового порядку, а й суперечити їм.

2. Через природне право, його норми і принципи індивідуальна правосвідомість пов'язує своє існування з універсальними, загальними першоосновами буття. Через позитивне ж право вона пов'язує своє буття з конкретною державою та її інститутами.

3. Природне право виникає разом з першими паростками людської цивілізації і культури. Позитивне ж право виникає значно пізніше, одночасно з формуванням державності.

4. Природно-правові норми виражені, крім юридичних документів, у вигляді неписаних звичаїв і традицій, присутні в змісті релігійних і етичних вимог. Позитивно-правові ж норми завжди припускають письмову фіксацію у вигляді формалізованих нормативних актів юридичного характеру.

5. Відповідно до природно-правових доктрин права людини на життя, свободу, власність, особисту гідність вважаються належними їй споконвічно

і безумовно. Уже самим фактом свого народження людина наділена кожним з них, і ніхто не має права посягати на них. Згідно ж з позитивно-правовою логікою, свободи і права людина одержує з рук держави, що відмірює їх у тому ступені, в якому вважає за потрібне, і може не тільки дати права, а й відняти їх, якщо вважатиме це за необхідне.

6. Природне право не тотожне чинному законодавству. Воно припускає релігійно-метафізичні і морально-етичні підстави, що надзвичайно розширюють і поглиблюють його юридичний зміст, пов'язують його з багатьма цінностями світової культури. Позитивне право ототожнює себе з чинним законодавством і тому може вважатися атрибутом цивілізації, але не культури.

7. Норми і принципи природного права мають релігійні і етичні обґрунтування. Позитивне ж право демонстративно відмовляється від них. Воно спирається на волю держави і переконане в необхідному і достатньому характері такого обґрунтування.

8. Нормативно-ціннісною межею прагнень для природного права слугує вища справедливість, котра розуміється як універсальний ідеал, котрий відповідає корінним підвалинам світопорядку. Для позитивного права такою межею є інтереси держави та ін.

Проблема онтологічної структури права, розгляд її з позиції діалектичної полярності природного і позитивного права є, по суті, центральною в правовій філософії. Її інтерпретацію треба розглядати через категорії онтології «сутність» та «існування».

Проблема сутності та існування сполучена з питанням про те, як предмет себе виражає. Сутність є сукупністю внутрішньо необхідних сторін і зв'язків речі. Гегель визначав її як «істину буття», як відповідність предмета «своєму поняттю». Основний же спосіб функціонування, життєдіяльності предмета є існування. Тому існування є засобом вираження сутності при даних зовнішніх параметрах предмета. Проблема існування виступає насамперед як людська проблема, і кожна людина усвідомлено чи

неусвідомлено розв'язує її для себе: як реалізувати себе, виявити свою родову сутність, стати істинно необхідною істотою, особистістю. І як людська проблема вона виражається у праві. Так, ідеї (сутності) права притаманне прагнення до реалізації, об'єктивації у формах правомірної поведінки особистості.

Розгляд структури права з позицій «сутності» та «існування» дає ключ до розв'язання основних проблем, таких, як морально- філософське обґрунтування принципів справедливості і механізм їх реалізації, з одного боку, і проблема співвідношення права і влади як момент легітимності і обмеження останньої — з другого. Цей момент виступає в гегелівській «Філософії права» як вихідний пункт саморозвитку поняття права від абстрактних форм його здійснення до більш конкретних форм.

§ 3. Форми буття права: ідея права, закон, правове життя

Аналіз правової реальності дає змогу виділити в ній такі форми буття права, що у сукупності виражають динаміку правової реальності:

- а) світ ідей: ідея права;
- б) світ знакових форм: правові норми і закони;
- в) світ взаємодій між соціальними суб'єктами (правове життя).

Це розчленування є традиційним і в цілому аналогічним (хоча і не цілком тотожним) розподілу на такі форми чи рівні буття права, як правосвідомість, правові норми і правовідносини. Єдність цих рівнів і являє собою такий об'єкт, як право. Кожний з цих рівнів знаходить найбільш розвинений опис у відповідних філософсько-правових концепціях. Так, ідея права виражається в класичних теоріях природного права, особливо деонтологічного (суб'єктивістського) напрямку, правові норми і закони — в аналітичній юриспруденції (правовому позитивізмі). Що ж стосується третього рівня — рівня взаємодії між соціальними суб'єктами, то це світ соціальної предметності, в якому право переходить у світ соціальної реальності. Цей світ бере участь у формуванні права, наділленні права матеріальним змістом.

Що ж являє собою право: один з цих шарів чи їхню сукупність? Розв'язання цієї проблеми слід шукати на шляху доповнення статичного аспекту аналізу структури правової реальності динамічним аспектом, що дає можливість простежити саморозвиток права, розгортання його сутності через низку визначень. Найважливішими серед них є:

- а) абстрактно-загальні визначення (правові ідеї і принципи);
- б) конкретно загальні визначення (формально-позитивні правові норми);
- в) матеріально-конкретні визначення (насамперед судові рішення);
- г) соціально-предметне втілення в позитивно-правовій поведінці суб'єкта.

У найбільш стислому вигляді динамічна структура правової реальності як теоретичне відтворення процесу здійснення права може бути презентоване таким чином.

Ідея права є вихідним, логічно першим компонентом правової реальності. Тут не ставиться питання про те, що лежить в основі цієї ідеї: природа людини, розум, об'єктивний порядок цінностей, соціальні відносини чи воля і мудрість Бога. Ідея права являє собою найбільш загальний, абстрактний вираз сутності права, його «проект» чи завдання («регулятивна ідея»). Вона становить ідеальний аспект буття права, його форму (в аристотелівському розумінні).

У структурному плані ідея права припускає наявність:

а) суб'єктивної (антропологічної) компоненти, тобто містить інформацію про те, хто здатний бути суб'єктом права, на кого воно орієнтується. Таким суб'єктом є той, хто вміє відрізнити цінне від нецінного;

б) аксіологічної компоненти, тобто являє собою систему цінностей, що реалізуються в праві, виражаються інтегрально в понятті справедливості;

в) деонтологічної компоненти, тобто виступає у вигляді ідеї належності, що виражає єдність прав і обов'язків.

Суб'єкти правотворчості, усвідомлюючи, що люди не можуть чи не хочуть підкорятися релігійним, моральним і навіть найбільш простим культурним нормам, формують той мінімум вимог, який можна підтримувати за допомогою організованого насильства. Цей мінімум і є ідеальним змістом права. Якщо приймати його за ідею права, то ідея передує праву, тобто спочатку з'являється уявлення про належне, яке необхідно інституціонально закріпити і підтримувати силою цього інституту, а потім уже формується реальна правова система.

Правова ідея є даність нашої свідомості, що має певний зміст, виражає в найбільш загальному плані момент належності. Ідея права на відміну від позитивного права має лише потенційну дійсність, але ця потенційність є настільки істотною, що задає нормативну силу позитивному праву.

Другим елементом правової реальності є закон (правові норми). Позитивне право з'являється передусім у формі закону (однак не зводиться до нього), що становить конкретно загальні, формально позитивні правові норми. Закон являє собою актуалізацію і конкретизацію правових ідей і принципів, крок на шляху до конкретного права, але він ще не є правом у всій його повноті. Це право на певному етапі його становлення. Закон — загальна норма для безлічі можливих випадків, і існує він як судження про належне. Він діє як законодавчий акт чи система законодавства (його зовнішня форма), що встановлюється суб'єктом влади, коріниться в авторитеті законодавця.

Правовий закон має різні форми свого буття: правові норми, відносини, свідомість, правосуб'єктність, правові процедури, процесуальні форми, правовий статус і правовий режим, правовий договір, позов і обвинувачення тощо. Розбіжності між ними мають функціональний, а не сутнісний характер. Зміст принципу формальної рівності виражається, наприклад, у правовій нормі — у вигляді правил поведінки суб'єктів права; у правовому відношенні — у вигляді взаєностосунків формально рівних, вільних і незалежних один від одного суб'єктів права; у правосвідомості — у формі усвідомлення змісту і вимог принципу права членами даного правового співтовариства; у правосуб'єктності — у формі визнання індивідів (їх об'єднань, спілок) формально рівними, вільними, незалежними один від одного суб'єктами правового типу спілкування; у правових процедурах — у формі рівного і справедливого порядку придбання і реалізації прав та обов'язків усіма суб'єктами, дозволу заперечування права і т. д. Таким чином, право існує в усіх цих правових формах, де додержується і застосовується принцип формальної рівності.

І, нарешті, третій аспект правової реальності — світ соціальних дій, найбільш складний світ, найменш досліджений з позицій філософії. Процес соціальних взаємодій виражає таку стадію в здійсненні права, як правореалізація. Центральною фігурою цього процесу виступає суб'єкт як

виконавець норми в його ставленні до інших людей. Ці відносини виявляються можливими за наявності певних здібностей, якостей людини.

Основною якістю суб'єкта права є здатність визнання ідеї права і здатність психічно-вольового визнання норми, коли остання розглядається як бажана чи небажана для даного суб'єкта. Можна виділити три основні рівні психічно-вольового ставлення суб'єкта до норми: а) нижчий — бажання порушити норму; б) середній — бажання підкоритися нормі (з погляду користі або через страх покарання, тобто в цілому — нейтральна позиція); в) вищий — цілковите визнання вираженої в нормі цінності.

Саме соціальні суб'єкти, тобто люди та їх об'єднання, є «важелями», завдяки яким ідея права здійснюється і впливає на життя. Формою такого здійснення виявляється правомірна поведінка. Здійснення права є його результуючою характеристикою, що може бути виражена категорією правопорядку. На цьому рівні право як належне переходить у соціальне життя. Отже, найбільш конкретною формою буття права є правильні дії і рішення в конкретній ситуації самого суб'єкта права. Такими є основні форми чи рівні буття права.

Висновки

1. Правова реальність являє собою особливий світ, автономну сферу людського буття, що має власну логіку і закономірності, з якими не можна не рахуватися. Зміст проблеми правової реальності полягає в з'ясуванні того, що є право.

2. Структуру правової реальності становить співвідношення між природним і позитивним правом як двома протилежними, але тісно пов'язаними між собою формами праворозуміння. Це співвідношення виражається за допомогою категорій сутності та існування.

3. Співвідношення буття та існування права, сутності права та правових явищ є співвідношенням правового принципу формальної рівності і форм його здійснення. До цих форм належать: ідея права, закон, правове життя (дії і відносини) та ін.

Правова онтологія

Є теорією
буття
реальності).
його
комплекс
правових

правового
(правової
Зазвичай
тлумачать як
норм права,
інститутів,

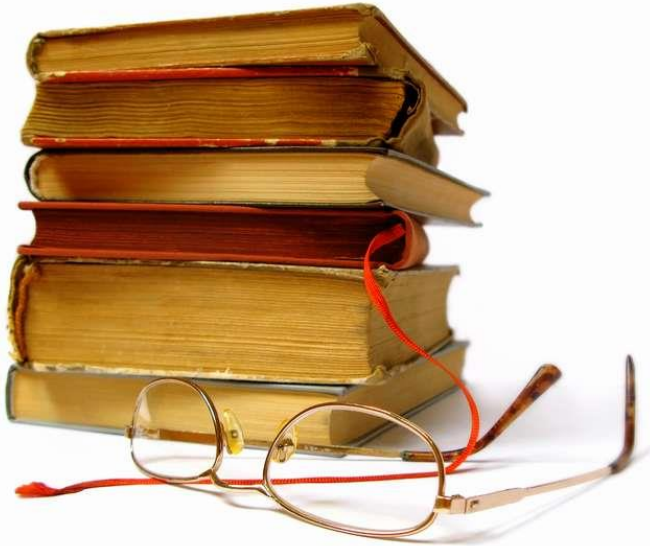
*правовідносин, а також правосвідомості (правових
ідей, концепцій, теорій тощо).*

Правосвідомість

Є основною характеристикою людини як правової істоти і належить до предмета вивчення антропології права. Предметом власне онтології права є правові відносини, норми й інститути.

Необхідність права

**Зумовлена
потребою в наданні
суспільним
відносинам
цивілізованого,
ненасильницького
характеру,**

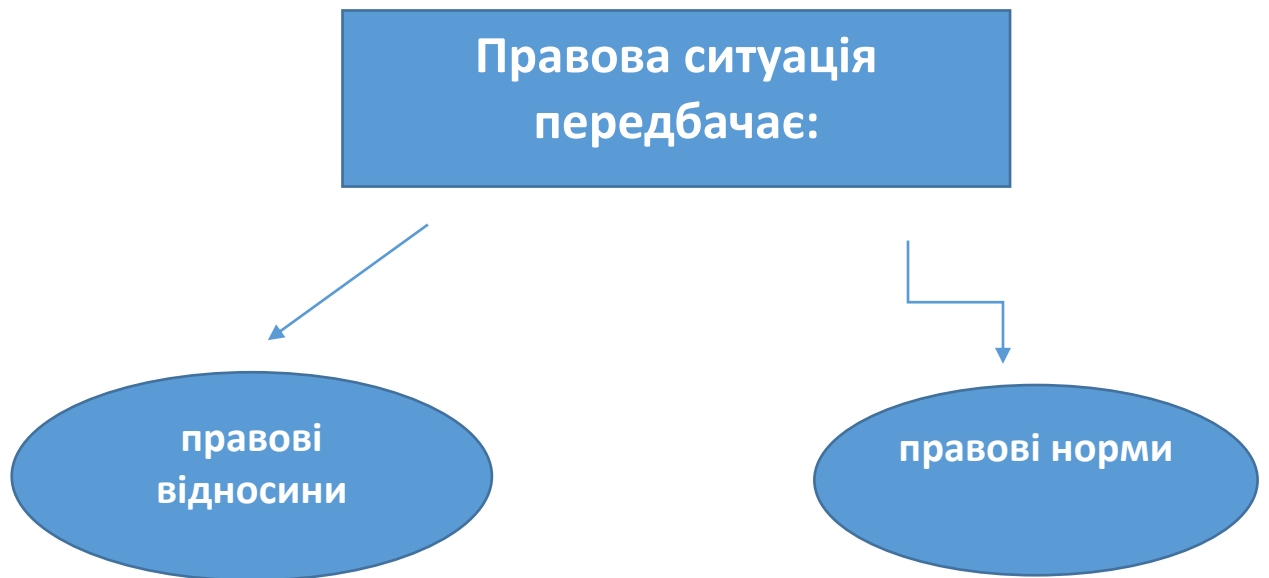
**оскільки це дає змогу утримати суспільство в стані
рівноваги, стабільності.**

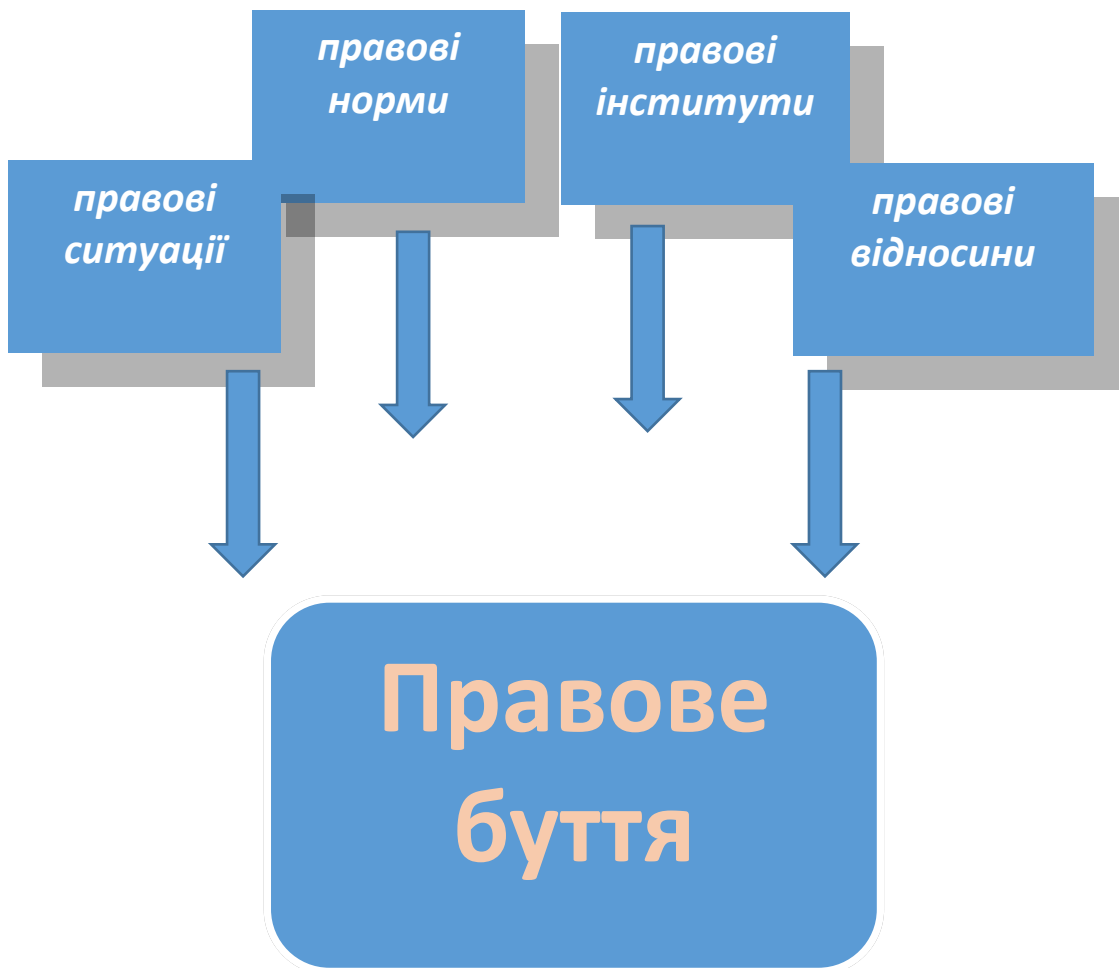
**Такий характер мають правові відносини, тобто
відносини, які врегульовуються *правом*.**

Правова ситуація

Ситуація стає правовою, коли набуває ознак частини правового буття.

Норми природного права, передусім, містять норми, що пов'язані з природними правами людини. Інша їх частина – це норми звичаєвого права, які регулюють людську діяльність у громаді як природному утворенні.

Норми позитивного права

Юридичні закони

Норми всіх зазначених категорій тісно пов'язані між собою. Правова ситуація слугує джерелом як цих норм, так і правових інститутів.

Семінарське заняття (2 год.)

Тема: Право як особлива реальність соціального буття.

Мета: Студенти повинні мати загальні теоретичні уявлення про правову реальність.

Питання семінару:

1. Природа, структура та функції права в бутті.
2. Соціальні та антропологічні підстави правової реальності.
3. Право як міра влади і засіб соціального регулювання суспільством і людиною.
4. Ціннісно-нормативна природа права.
5. Співвідношення належного (нормативного) і сутнісного в праві.

Поради до виконання роботи:

1. Проаналізувати та узагальнити теоретичний матеріал за планом заняття.
2. Підбити підсумки під кожним питанням.
3. За одним з питань (на власний вибір) зробити письмовий або візуальний (презентація) звіт довільної форми, створивши файл формату Microsoft Word або PowerPoint.

Форма подання результатів виконаної роботи: Завантажити файл формату Microsoft Word або PowerPoint за допомогою кнопки «Додати відповідь на завдання» в Електронний навчальний курс.

Максимальна кількість балів, якою може бути оцінене семінарське заняття, становить 10 балів.

9-10 балів – відмінно, студент глибоко і міцно засвоїв матеріали, вичерпно, грамотно оформив роботу.

7-8 балів – добре, студент твердо знає матеріал, не допускає істотних неточностей при відповіді на поставлені питання.

4-6 балів – задовільно, студент знає тільки основний матеріал, але не засвоїв його деталей, допускає неточності при оформленні та відповіді на поставлені питання.

0-3 бали – незадовільно, студент не знає матеріалу, допускає істотні помилки при оформленні та відповіді на поставлені питання.

Терміни виконання: робота має бути здана до закінчення навчального модулю.

МОДУЛЬ «Правова антропологія і аксіологія»

Будь-яке праворозуміння спирається на відповідну концепцію природи (сутності) людини. У класичній філософсько-правовій думці уявлення про природу людини виступали як граничні підстави для суджень про загальну правомірність владних рішень. Антропологія завжди несла в собі загальний критерій правомірності. Ця обставина зумовила виникнення в рамках філософії права такої теми, як правова антропологія.

Що являє собою правова антропологія, які антропологічні основи правопорядку в цілому і прав людини зокрема, що означає «людина юридична», як пов'язані між собою особистість і право? Ці та інші питання ми з'ясуємо протягом вивчення даного Модулю.

Модуль включає в себе теоретичну частину, питання та завдання до семінарських занять та завдання до самостійної роботи студентів.

§ 1. Природа людини і право. Антропологічні основи права

Феномен права найтіснішим чином пов'язаний з людиною, її сутністю, сенсом людського буття. Взаємозв'язок людини і права зумовлює антропологічну позицію стосовно права. Сутність останньої полягає в тому, щоб показати право як явище, без котрого людина не може існувати, з одного боку, і виявити в структурі людського буття такі моменти, що у зовнішньому виразі дають правові відносини (право) — з другого. Саме визнання взаємозв'язку людини і права робить правову антропологію необхідною і можливою.

Як відомо, філософською антропологією називається частина філософії, в якій вивчається людина як особливий рід суцього, осмислюються проблеми людської природи та людського буття, аналізуються способи людського існування. Філософська антропологія є фундаментом сучасної моральної і правової філософії. Саме апеляція до сутності людини дозволяє обґрунтувати ідею права і критерій справедливості. Тому правову антропологію можна визначити як вчення про основи права в людському бутті, спосіб і структуру буття людини як суб'єкта права, чи стисло — вчення про право як спосіб людського буття.

Однією з центральних проблем правової антропології є виявлення антропологічних передумов правової теорії. Дослідження цього питання виявляється можливим тому, що існує закономірність кореляції «образу людини» і «образу права». Сутність її полягає в тому, що той чи інший «образ права» (праворозуміння), а також обумовлена ним правова система орієнтуються на визначений «образ людини» (концепція природи людини) і від нього ведуть свій відлік як на власну вихідну точку.

Розглянемо, як вирішувалося питання про антропологічні підстави правової теорії трьома ключовими фігурами новоєвропейської філософії права — Т. Гоббсом, Ж.-Ж. Руссо, І. Кантом і якими були практичні наслідки такого рішення.

За Т. Гоббсом, людина — це абстрактний індивід (рівний таким самим абстрактним індивідам), який керується виключно своїми інтересами. Необхідність же правопорядку, тобто загальних для всіх людей норм, він усвідомлює лише під загрозою насильства з боку таких самих індивідів, і ця погроза виправдовує механічну силу штучної особистості — держави, яка з'єднує індивідів в одне ціле. Внаслідок цього суб'єктом правопорядку виявляється зовсім імморальний, егоїстичний індивід, який прагне перетворити іншого на засіб і який уклав з ним договір лише під погрозою власної безпеки. Отже, образу людини, що виходить виключно з власних інтересів, відповідає такий образ права, де власне правова реальність підмінюється реальністю державних розпоряджень.

Свою теорію суспільного договору Ж.-Ж. Руссо будував на тих самих антропологічних засадах, що й Т. Гоббс. Індивід у нього так само керується мотивом особистої розсудливості, прагненням до самозбереження і щастя. І хоч у Ж.-Ж. Руссо індивід надає перевагу правовому порядку над деспотичною державністю, але не на безумовних моральних підставах, а підкоряючись усвідомленню небезпеки, яка йому загрожує з боку цієї державності. До додержання загальних норм не тільки держава примушує індивідів, а й саму її примушує надіндивідуальна недержавна воля. Воля народу ставиться вище будь-якої законності і починає здобувати ті ж самі риси, що і монархічна сваволя Т. Гоббса. У результаті цього право втрачає свою самостійну реальність і зводиться до виправдання нової сваволі.

Таким чином, на ґрунті уявлень про людину як про «розумного егоїста» затвердити примат права стосовно зведеної в закон волі верховного правителя неможливо, оскільки така людина не має внутрішнього критерію для вибору в ситуації нормативно-ціннісного конфлікту, а має потребу в зовнішній авторитетній опіці.

Вихідним пунктом філософії права І. Канта є вчення про людину як про істоту, котра принципово здатна стати «паном собі самому» і тому не потребує зовнішньої опіки при здійсненні ціннісно-нормативного вибору.

Така людина не розумний егоїст, а моральна істота. Це означає, що автономія (нормативна незалежність), чи здатність «бути паном собі самому», виступає вихідним і основним значеннєвим моментом права. І хоча це усього лише ідеальна властивість людини, але вона передбачається як природна і тим самим задає критерій правомірності рішень влади. У соціальному плані морально автономний індивід характеризується як суб'єкт, здатний протистояти експансії будь-якої чужої волі, зведеної в закон.

Отже, тільки образ «людини моральної» виявляється здатним легітимізувати право як безумовну цінність, що не зводиться до ніяких інших цінностей. Індивіди, які порізно прийняли рішення жити відповідно до категоричного імперативу, уможливають і право, і всякі угоди на основі взаємної вигоди. Філософсько-правова теорія І. Канта є класичним зразком відповідності «образу права» і «образу людини».

Який же «образ людини» повинен бути підставою сучасної правової теорії? Чим характеризується людина як особливий вид буття? Яка специфіка людської природи?

Природу, чи сутність людини, часто зводили до розумності, свідомості, моралі, мови, символічності, предметної діяльності, волі до влади, гри, творчості, релігійності і т. д. У той же час сучасна філософська антропологія виявляє в людині деяку інтегральну властивість — її «відкритість», незавершеність як істоти. На відміну від тварини людина постійно переборює свою видову обмеженість так само, як і соціальну обмеженість, постійно трансцендуючи, звеличуючись над наявними обставинами. У цій незавершеності полягає величезний потенціал людини, її саморозвитку. Саме цю «відкритість» мав на увазі Ж.-П. Сартр, коли стверджував: «Людина — це свобода».

При цьому слід пам'ятати, що не можна абсолютизувати пошуки єдиної і «істинної» природи людини. Такої просто не існує. На цей момент звертав увагу американський філософ Дж. Лакс, який висунув тезу про множинність людської природи. Він вважав, що твердження про природу

людини, тобто про те, що становить стійкі людські характеристики, належать до групи фактів вибору, що включають до свого складу одночасно суб'єктивні та об'єктивні елементи. Так, об'єктивною підставою для судження про природу людини слугує певний набір засобів якостей людяності, а остаточний вибір залежить від суб'єктивних ціннісних переваг. Тому визнання універсальності прав людини залежить від ціннісної переваги сьогоденішнього цивілізованого людства, що полягає в звеличенні подібності між людьми і відхиленні розходжень як неістотних.

У цьому зв'язку концепція множинності людської природи орієнтує на толерантне ставлення до проявів людської своєрідності (як індивідуальної, так і культурної), але ця терпимість не безмежна, а обмежується ідеєю права, оскільки, виходячи з визнання множинності людської природи, ми повинні забезпечити повне виправдання людської відмінності, однак лише тією мірою, в якій ця своєрідність не завдає нам шкоди.

Незважаючи на те що «образ людини» залежить від нашого вибору, ми можемо вказати на спосіб дії, що дозволяє виділити людину з усіх інших живих істот. Таким способом дії є «належність», що тісно пов'язана з відкритістю людини світу. Е. Агацці звернув увагу на те, що кожна людська дія пов'язана з деякою «ідеальною моделлю». Людина постійно співвідносить свої дії з ідеальними зразками, з тим, що «належить бути», і тим самим спрямовується до цих зразків. Саме ціннісною орієнтованістю своєї поведінки людина відрізняється від простої цілеспрямованості поведінки тварин.

Оскільки ж сфера «належного» є особливістю власне людської дії, то і мораль, і право як найбільш розвинені нормативно-ціннісні системи, без яких людина не може бути людиною, виявляються характеристиками її способу буття. Тлумачення специфіки людського буття як буття істоти, що орієнтується на «належне», розкриває перед правовою антропологією нові обрії.

Традиційно одним з основних завдань правової антропології є обґрунтування ідеї права як особливого нормативного порядку з огляду на уявлення про сутність людини, чи людську природу. Це передбачає відповідь на питання про те, чому сфера політичного, тобто загального людського існування, необхідно оформлюється за допомогою права. Тут потрібно виправдання того факту, що люди підкоряються певним правилам і можуть бути примушені до їх виконання.

Існують різні методологічні позиції щодо обґрунтування права. Онтологічно зорієнтований об'єктивізм прагне вивести моральні і правові норми з пізнання природи людини, а деонтологічно зорієнтований суб'єктивізм заперечує таку можливість, вбачаючи критерій істинності нормативних положень в їх самоочевидності.

Обидва підходи є певною мірою однобічними. Слід ураховувати, що багато непорозумінь виникають через нерозрізнення двох моментів. По-перше, тієї очевидної істини, що мораль і право безперечно засновані на людській природі; по-друге, того, що основні цінності та норми не можуть бути виведені безпосередньо з людської природи. Тому ми можемо лише констатувати зв'язок людської природи і етичних (морально-правових) норм, але не можемо прямо виводити їх з людської природи.

Спробою подолання односторонності, що характерна для розглянутих позицій, є правова антропологія, заснована на парадигмі інтерсуб'єктивності, що формується в межах політичної антропології. Особливістю даного підходу є поєднання антропологічного і морального моментів в обґрунтуванні права, що дозволяє уникнути як зайвого натуралізму, так і чистої належності. Тому сама правова антропологія — це завжди етико-антропологія, що поєднує у собі моменти дескриптивності і нормативності. Її основним завданням є не виведення змісту правових норм із природи людини, а скоріше кореляція «образу людини» і «образу права» як феноменів, зміст яких залежить від ціннісних переваг, легітимація другого першим.

Виділяють два фундаментальні запитання політичної (правової) антропології: 1) що є головним чинником людського існування: конфлікт чи кооперація? (запитання про спосіб людського існування); 2) що є першорядним для людського співжиття: щастя чи свобода? (запитання про мету людського існування). Вибір моделі образу людини як переважно конфліктної чи переважно кооперативної істоти впливає на вибір моделі легітимації держави і права: кооперативної чи конфліктної. На наш погляд, при вирішенні цього запитання не можна діяти за принципом «або-або», тому що природа людини не може бути однозначно зведена або до конфлікту, або до співробітництва.

Тут скоріше підійде синтетична формула взаємодоповнюваності при нормативному пріоритеті одного з них — конфлікту (в сучасних культурно-історичних умовах), що відповідає антропологічній формулі І. Канта «нетовариська товариськість». Подібний метод може застосовуватись і для вирішення другого фундаментального запитання, тобто запитання про те, що є більш фундаментальною підставою: щастя чи свобода. Оскільки в ліберальній теорії кожному надається свобода влаштувати щастя на власний розсуд, поняття щастя перетвориться на поняття свободи волевиявлення.

Насамперед право складається з тих правил, якими люди керуються в їхньому спільному житті і які надають право на примус у разі їх недодержання. Цей примус виступає як кара в кримінальному праві і як визнання недійсності відносин (правочинів) — у цивільному праві. Ці правила виявляються особливо значущими, коли виникають суперечності інтересів, тобто спорів. Право в цих випадках відіграє роль третьої, незацікавленої сторони, до якої апелюють інші сторони.

Які ж антропологічні підстави користування людьми визначеними правилами? Як уже підкреслювалося, однією з таких підстав слугує відкритість людини світові, тобто її універсальна здатність до вільної дії і пов'язана з нею конфліктність.

Відкритість світові є зворотною стороною такої особливості біологічної конституції людини, як брак спеціалізації її здібностей, що виражається поняттям «недостатньої істоти». Вона виявляється в таких позитивних якостях, як здібність до динамічного саморозвитку, практична пристосовуваність до обставин, обдарованість різнорідними задатками та здібностями. Заснована на таких якостях свобода дій виявляється в тому, що людина здатна рефлексивно, тобто свідомо, ставитися до умов свого життя, певним чином їх позначаючи і осмислюючи. Вона здатна оцінювати ці умови і на основі оцінок намагатися їх засвоїти, тобто пристосувати їх до своїх потреб, або перетворити їх.

Рефлексивне ставлення людини до себе самої і своїх дій має два моменти: людина здатна на свідомі вчинки і вона може обирати серед безлічі різних можливостей одну чи декілька. Це й означає, що людина здатна на вільні вчинки. У той же час свободу дій слід тлумачити не як абсолютне, а як відносне поняття. Платою за відкритість структури спонукальних мотивів і реакцій людини є насильство і погроза бути вбитою. Небезпека насильницької смерті від рук собі подібних має ту ж саму антропологічну основу, що і свобода дій, для того аби не пересилили негативна можливість і необхідне право.

Таким чином, свобода як універсальна здатність людини робить право і можливим (розуміння сутності правил, здатності до судження), і необхідним (необхідне обмеження свободи). Право обґрунтовується тим, що, з одного боку, воно є інститутом, який робить свободу можливою, а з другого — що, захищаючи її від небезпеки, заважає трансформації свободи у свавілля. У тісному зв'язку з розумінням способу буття людини як буття у свободі знаходиться проблематика наступних питань теми: про антропологічне обґрунтування прав людини і про «правову людину» як суб'єкта права.

§ 2. Філософський зміст і обґрунтування прав людини

Поряд з обґрунтуванням права взагалі як особливого нормативного порядку найважливішою проблемою правової антропології є обґрунтування ідеї прав людини, тобто відповідь на запитання: чому від правового порядку вимагається захист прав людини? Це запитання про особливу якість правопорядку, що відповідає сучасним цивілізаційним стандартам.

Маючи безпосереднє відношення до з'ясування того, що таке право, це запитання включає три моменти: а) опис феномену прав людини як такого (аналітичне завдання); б) з'ясування статусу прав людини (легітимаційне завдання); в) обґрунтування ідеї прав людини (нормативне завдання).

Що ж являють собою права людини з позицій філософії права?

Права людини є одним з видів прав узагалі, з поняттям яких пов'язані деякі сприятливі, позитивно оцінювані стани їх власника. З позиції однієї з двох альтернативних теорій — теорії волі права дають переваги волі їх власника над волею іншої сторони, що перебуває з ним у конфлікті. З позицій іншої теорії — теорії інтересу права слугують захисту чи здійсненню інтересів їх власника.

Поняття «права» та «обов'язки» мають настільки величезне значення для розкриття феномену права, що вони можуть бути названі модусами права. Коли говорять: «Я маю право», то мається на увазі: «Я можу», тобто це висловлювання належить до модальності можливості чи свободи. Коли говорять: «Я зобов'язаний», то мається на увазі: «Я повинен», тобто цей тип висловлювань належить до модальності належності.

Правовий модус «правомочності» має місце лише там, де йому є протиположна в модусі «обов'язку». Це говорить про доповнюваність прав та обов'язків, хоча ця доповнюваність і припускає нормативний пріоритет модусу «правомочності».

З усіх видів прав філософа насамперед цікавлять «права людини», тобто ті, що належать людині як такій. Вони є суб'єктивними правами, на володіння якими може претендувати кожна людина незалежно від обставин.

Вони перебувають у центрі політичного проекту сучасності, сутність якого виражається у підкоренні влади принципам справедливості. Вони являють собою опосередковані принципи справедливості, чи моральні критерії, якими повинен керуватися правопорядок.

За своїм сенсом права людини окреслюють простір, що забезпечує кожній людині умови її самореалізації, тобто простір її особистісної автономії.

З часів Просвітництва права людини іменувалися «природженими», «священними», «невідчужуваними». І в цьому виражалось уявлення про самоцінність і безумовну значущість прав людини. Натуралістичний термін «природжені» фіксував розуміння прав людини як таких індивідуальних правомочностей, що існують до і незалежно від будь-яких людських установлень, від усієї практики позитивного права; вираз «священні» має такий світський сенс: «безумовні», «незаперечні», чи, юридичною мовою, «понад-» або «надюрідичні»; автентичний сенс, що вкладається в поняття «невідчужуваних прав», полягає в тім, що вони «невід'ємні», тобто ніхто і ніколи не може відібрати їх в людини, у тому числі й сама людина не може від них відмовитися.

Традиційно у ліберальній перспективі права людини розуміються як такі права індивідів, що дають їм можливість захищатися від посягань на їхню волю з боку структур державної влади. Вони мають антиавторитарний сенс, тобто, по суті, негативний сенс, як вираз «свободи від», і їх суворе забезпечення є безумовною вимогою сучасної епохи. Однак права людини і право в цілому здобувають ще й позитивний сенс, вони самі виступають як сила, що наповнює змістом суспільний простір. Завдяки правам людини право виступає як умова участі кожного в суспільних справах. Отже, права людини слугують необхідними умовами людського існування та комунікації.

Сенс прав людини визначає їхній особливий статус як дополітичних, безумовно значущих і невід'ємних підстав сучасної державності чи принципів легітимації. Це означає, що права людини розглядаються як

незалежні стандарти, завдяки яким можуть критикуватися закони, діяльність уряду та інших політико-правових інститутів, тобто як критерії легітимації.

Класичні правопорядки знаходили форму своєї легітимації в різних конструкціях суспільного договору. Сучасні правопорядки мають іншу структуру і модус значущості легітимації, тому що вони ґрунтуються на суб'єктивних правах. Ці права надають правовій особі законне поле дій для задоволення своїх потреб та інтересів. Діючи в межах праводозволеного, людина звільняється від необхідності морально звітувати про свої дії, не зобов'язана давати їм публічні виправдання. Тим самим розводяться мораль і право.

Значення прав людини як найважливішого легітимаційного принципу сучасного правопорядку вимагає більш глибокого занурення в підстави цих прав, тобто перейти до нашого безпосереднього завдання — філософсько-антропологічного обґрунтування ідеї прав людини чи з'ясування джерел цих прав, звідки ці права у людини і які вони.

З позицій сучасної правової антропології як концепції, заснованої на принципі інтерсуб'єктивності, ми мусимо йти далі простої констатації безумовної значущості природжених, священних і невід'ємних прав людини, що виражають сучасну концепцію гуманізму, і розглядати їх у сутнісному аспекті — як умови власне людської дії.

Для цього необхідно провести розрізнення максимальної і мінімальної антропології. Перша наголошує на здатності людини до змін і реформаторства, друга — на необхідності людині залишатися самою собою.

Максимальна антропологія намагається з'ясувати, що є оптимальною формою буття людини, вона орієнтується на образ людини в піднесеному сенсі, але, як правило, виявляється байдужою до права і прав людини. Таким був образ людини у Ф. Ніцше, М. Гайдеггера, романтичний образ людини у слов'янофілів і у марксизмі (концепція «всебічно розвиненої особистості»).

Мінімальна антропологія відмовляється від вчення про цільове призначення людини. Те, якою повинна бути людина, залежить від самої

людини. Власне людина визначається за мінімальними умовами того, що необхідно їй, що робить її людиною. До таких умов належать і права людини.

Саме такого змісту надає правам людини французький філософ А. Глюксман: «Ідея прав людини знаходить свій визначений контур не тому, що ми знаємо, якою повинна бути ідеальна людина, якою вона повинна бути за природою. Ні, ідея прав людини знаходить визначеність тому, що ми дуже добре уявляємо собі, чим людина не повинна бути». Тому правова антропологія переносить акцент у визначенні людини з того, до чого людина прагне, — щастя, чи самореалізації, на початкові умови, що роблять людину людиною. Ці моменти «природжені», тобто невіддільні від людини і тому мають антропологічний характер. Вони є умовами можливості людського існування. Щодо прав людини, то вони є принципами забезпечення цих умов.

Основний принцип обґрунтування прав людини з антропологічних позицій виражається в такому: «Людина як людина повинна мати право». Це право вона мусить мати для того, аби не загрузнути в трясовині повсякденності. При цьому вона повинна мати його як людина — не як «богоподібна істота», не як «надлюдина», а саме як людина, а відтак, істота недосконала, «приземлена», що займає середнє положення між «досконалістю добра» і «низькістю зла», між святим і звіром. Це право аж ніяк не забезпечує їй гарантований рух до нового, а лише не дозволяє опуститися нижче визначеної межі, за якою закінчується людське. Права людини мають антропологічну основу у внутрішній мірі прагнення людини до ризику і новацій, що полягає в прагненні зберегти себе, свою екзистенцію.

З положення про кооперативно-конфліктну природу людини випливає, що, з одного боку, людина — «позитивна соціальна істота», тобто люди здатні допомагати один одному і доповнювати один одного. Вона живе не тільки «для себе», а й «для інших», вона здатна встановлювати порядок у взаємостосунках з іншими людьми. Однак у ситуаціях, де втілюється позитивна природа людини, права людини виявляються непотрібними. Тому слід ураховувати, що, з іншого боку, людина — це «негативна соціальна

істота», тобто своїм протистоянням вона несе в собі погрозу іншим людям. З цієї небезпеки, що виникає внаслідок конфліктної природи людини, і випливає необхідність прав людини.

З цієї погрози, яку одна людина становить для іншої, випливає можливість того, що людина є водночас потенційним злочинцем і потенційною жертвою. Права людини виступають немов би результатом обміну відмови від насильства на придбання безпеки, при цьому співвідношення між відмовою і придбанням є приблизно рівноцінним.

Ситуація вибору уявляється у такий спосіб: що людина zvolіє, що для неї краще — бути одночасно і злочинцем, і жертвою, чи ні тим, ні іншим? Оскільки не можна обрати щось одне — або насильство стосовно інших, або небезпеку насильства стосовно себе самої, людина обирає відмову від насильства. І в цьому виборі виявляється фундаментальний антропологічний інтерес — зберегти своє Я, свою екзистенцію. Людина як людина може діяти на основі відмови, самообмеження. Із спільної відмови вбивати, грабувати чи переслідувати одна одну виникає право на життя, власність і свободу.

У цих трьох основних правах людини, що виражають фундаментальний антропологічний інтерес — збереження власного Я, виявляються трансцендентальні інтереси, тобто такі, від яких людина не може відмовитися: інтерес зберегти єдність тіла і життя як умови виживання людини, збереження власності як умови більш якісного виживання і, нарешті, волі як виживання ще більшої якості.

Таким чином, найфундаментальнішим людським прагненням є прагнення зберегти своє Я, свою екзистенцію, свою ідентичність. І це прагнення становить головний антропологічний інтерес. Мінімальною умовою здійснення цього інтересу виступає вимога відмови від насильства. Реалізація цієї вимоги є мінімальною умовою, яка робить людину людиною, що означає вимогу визнання права іншого, його цінності та гідності.

§ 3. Особистість і право. Гуманістична природа права

Основне питання філософії права крізь призму правової антропології є конкретизацією загальнофілософського питання «Що таке людина?» і може бути сформульоване як питання про те, що таке людина юридична. Оскільки філософська антропологія визначає людину як людину здатну, то й правова антропологія може бути презентована як такий підхід до права, коли останнє розглядається крізь призму людських здібностей. Серед різних людських здібностей виділяється і здатність до права, на підставі якої людина одержує визначення *homo juridicus* (людина юридична). Обґрунтовуючи введення останнього поняття, французький соціолог права Ж. Карбон'є підкреслював, що тільки людина з усіх живих істот «наділена властивістю бути юридичною істотою», і тільки їй притаманна здатність «створювати і сприймати юридичне». Саме ця притаманна людині здатність, вважав він, а також підтримуючий її ментальний механізм мають бути предметом юридичної антропології.

Що ж являє собою «людина юридична»? Людина в системі права, людина правова — це насамперед суб'єкт, агент і носій певних дій. Тому найважливішим питанням правової антропології є питання «Хто є суб'єктом права?», чи «Що означає бути суб'єктом права, а не просто суб'єктом моральної повинності чи громадянином держави?». Іншими словами, це питання про те, завдяки якій здатності ми ідентифікуємо суб'єкта права, яка із сторін людського буття робить право можливим.

Проблема суб'єкта права виявляється ключовою для розкриття феномену права, виявлення його змісту. В концепції російського філософа права початку ХХ ст. М. Алексеєва суб'єкту відводиться роль головного елемента правової структури. Відомий радянський юрист Є. Пашуканіс вважав суб'єкта атомом юридичної теорії, найпростішим, нерозкладеним далі елементом.

Людину робить правовим суб'єктом те, що вона за своєю сутністю має здатність, яка уможливує право. Звичайно, тут мається на увазі не просто

суб'єкт права, як про нього вчить юридична теорія, а суб'єкт у філософському сенсі, правовий суб'єкт, коли на перший план виходить власна рефлексивна діяльність людини, не витиснута об'єктивованими формами існування юридичного змісту в позитивному праві.

Феноменолого-герменевтична філософія права за формами об'єктивного права прагне розглянути живого суб'єкта, носія дійсної правосвідомості. В образі такого суб'єкта трансцендентальне (універсальне) і емпіричне (одиничне) презентовані в єдності, як єдність сутності та існування. Поняття такого суб'єкта найбільшою мірою відповідає юридичному вченню про дієздатність. Він має природну здатність до діяльності, що носить ціннісно орієнтований характер. Серед ціннісно орієнтованих актів (любіві, ненависті та ін.) виділяються такі, що виражають сенс права. Це акти визнання. Будь-який правопорядок припускає наявність такого суб'єкта, буття якого невіддільне від ціннісно значущих актів, а отже, і від буття самих цих цінностей, роблячи їх життєво реальними. Акти визнання — це особливі інтенціональні акти, що виражаються в спрямованості на іншого, при цьому іншій розглядається як цінність поза залежністю від ступеня його гідностей, як цінність, що заслуговує на гарантії захисту з боку права.

Ціннісно значущий акт визнання конституює «клітинку» права, являє собою визначальний момент правосвідомості. Здатність до визнання — власне правова здатність, що робить право можливим. Вона відрізняється від моральної здатності (любіві, поваги), хоча і може мати їх як свою передумову. Саме в акті визнання відбувається ототожнення кожного себе й одних з іншим, що дозволяє розглядати його як антропологічний еквівалент принципу формальної рівності. Така «орієнтація на іншого» корелюється із сутнісною рисою людини — відкритістю світу.

Гегель відносив визнання до сфери суб'єктивного духу і уявляв його як особливий стан самосвідомості, коли носій останньої співвідносить себе з іншим суб'єктом, прагнучи показати себе як вільну самість. Сама потреба у

визнанні зумовлена подвійністю природи людини, що, з одного боку, представляє природний, тілесний суб'єкт, а з другого — вільний суб'єкт. «Для подолання цієї суперечності, — писав Гегель, — необхідно, аби обидві конфронтуючі одна одній самості <...> думали б себе <...> і взаємно визнавали б себе <...> не тільки за природних, а й за вільних істот»^[1]. При цьому справжня свобода досягається завдяки визнанню: «Я тільки тоді істинно вільний, якщо й інший також вільний і мною визнається вільним»^[2]. Російський філософ права І. Ільїн також відзначав, що правовідносини покояться на взаємному визнанні людей. Він підкреслював, що саме це живе відношення між людьми робить право можливим, а в актах визнання відбувається конституювання людини як правоздатного суб'єкта.

Визнання може бути презентоване як «згорнута» справедливість, а справедливість — «розгорнутою» формою визнання. При цьому справедливість як спосіб відносин можлива лише за наявності в суб'єкта здатності визнання, а відносини взаємного визнання виявляються можливими лише в тому разі, коли люди вступають у справедливі відносини, не намагаються фундаментально використовувати один одного як засоби у власних цілях. Акти визнання можна назвати свідомими і розумними актами. Тому здатність визнання припускає визначену інтелектуальну і моральну зрілість, виразом якої виступає метафора суб'єкта права як «повнолітнього». Людина усвідомлює те, що відбувається з нею та іншими, діє осмислено.

Завдяки визнанню, що здійснюється за допомогою певних правил, соціальні зв'язки, засновані на договорах, різного роду взаємних зобов'язаннях, що надають юридичної форми обіцянкам, які даються один одному, включаються в систему довіри. Учасник відносин визнання є не об'єктом бюрократичного управління («ніхто») чи суб'єктом моралі («ти»), а суб'єктом права («будь-який»).

Саме так, у дусі орієнтованої на аналіз мови герменевтичної філософії, тобто шляхом знаходження відповідного займенника, що найбільше адекватно виражає правовий зміст, визначає поняття суб'єкта права П. Рикер:

«Суб'єкт права — будь-який. Я є будь-яким стосовно усіх. Ми входимо в юридичний простір, коли розглядаємо себе як “будь-якого” із всіх інших “будь-яких”». Цим займенником виражається філософська структура, яка є правовою за своєю сутністю.

Що ж ховається за виразом «будь-який»? Яка з форм індивідуального буття людини — індивід, індивідуальність чи особистість — мається на увазі, коли ставиться запитання про суб'єкта права?

У запропонованій Е. Соловйовим концепції зміст і співвідношення основних форм індивідуального буття людини розкриваються через установлення їхньої відповідності певним типам норм — обов'язкам, покликанню, правам. Так, індивід — це окремий представник роду «людина», «один із» безлічі людей, і як такий — продукт суспільства, об'єкт суспільних відносин. Він є суб'єктом (носієм) обов'язків, без яких немислимо ніяке суспільство, центром зобов'язання, тобто вже щодо нього застосовні поняття вини і відповідальності. Для індивіда характерна установка на соціальну адаптованість до існуючих умов.

Для позначення ж активної сторони людського буття, суб'єкта суспільних відносин застосовуються поняття «індивідуальність» і «особистість». В індивідуальності ми цінуємо її самотність, а в особистості — самостійність, чи автономію. Індивідуальність — суб'єкт покликання, тобто стану, коли право перетворюється на обов'язок, для неї характерна установка на самореалізацію (самоздійснення). Це індивід, який соціальніший наявного соціуму. Зовнішньому авторитету тут протиставляється надособистісна примусовість совісті, віри, смаку.

Особистість формується на основі індивідуальності. Це суб'єкт прав, чи права (якщо сутність права бачити в правах людини), а відтак, суб'єкт свободи. Її відмітною рисою є прагнення до власної і повага до чужої незалежності. Саме з образом людини як особистості корелюється право. Адже сутність права утворює категорично вимагає морально-автономним

суб'єктом визнання його моральної самостійності (свободи) як попередньої довіри до волі і самодисципліни кожного людського індивіда.

«Формалізм» права не означає стирання всіх розходжень між людьми. Зрівнюючи усіх за формальним принципом, право, не вимагаючи примусового самовдосконалення чи проявів духовної і соціальної свободи, виявляється умовою реалізації людських здібностей саме тим, що віддає їхню реалізацію на особистий розсуд громадян. У цьому розумінні формальна рівність виступає гарантом людської унікальності.

Право, здавалося б, байдужне до внутрішнього світу людини, не може функціонувати і розвиватися без особистісно розвинутих людей, здатних сказати: «На тім стою і не можу інакше». Воно потребує таких людей, визнаючи за ними здатність вирішувати самостійно, що для них є значущим, цінним та вигідним. Гарантуючи простір для здійснення цих здібностей, воно тим самим стимулює «виробництво» особистісно розвинутих індивідів. Без особистісно розвинутого суб'єкта права сучасна правова культура була б просто неможливою.

Хоча реальні індивіди можуть не мати якості автономного суб'єкта, але сутність права полягає в презюмуванні цих якостей кожній людині («будь-якому»). Тому право орієнтується на образ людини як особистості. Ця ідея особистості як суб'єкта права виступає «належним», ідеалом для права.

Структура особистості являє собою єдність взаємодоповнюючих орієнтацій: орієнтації на самореалізацію і орієнтації на автономію, єдність індивідуальності («внутрішнього Я») і персональності («орієнтації на Іншого»). Відсутність установки на самореалізацію не забезпечує внутрішньої гідності особистості і відповідно прагнення захистити цю гідність. Відсутність же якості автономії не створює умов для волі, творчої реалізації здібностей. Тим самим деформація правового суб'єкта не забезпечує моменту визнання і право виявляється неможливим. Правовий суб'єкт знаходить себе в єдності духовної і соціальної особистості.

Отже, бути правовим суб'єктом — це не означає просто відтворювати зміст позитивного права шляхом тлумачення юридичних норм. Але це означає бути живою особистістю, носієм дійсної правосвідомості. В ідеї правового суб'єкта закладено ідею осмисленої поведінки. Емпіричні і життєві межі осмисленого існування виражено в ідеї дієздатності.

Правовий суб'єкт — це не стільки внутрішня психологічна структура особистості (не стільки її автентичне Я), скільки те, як особистість представлена іншим. Вона дає можливість взаємодіяти з оточуючим світом, відбиваючи ту роль, яку людина грає в ньому. Це особа, персона. Хоча це не є внутрішня структура особистості, але вона і не протистоїть цій структурі, тому що дозволяє виразитися їй ззовні, у взаємодії з іншими.

Таким чином, особистість як персона є не атомарним індивідом, а людиною в її ставленні до інших людей. Така особистість конституюється іншими, але не в об'єктивному сенсі, а в тому, що усвідомлює себе відносно інших, відносно розуміння її ролі іншими. Вона є структурною єдністю відношення і його носія (правовідносин і суб'єкта права). Це означає, що право породжується такими відносинами, в яких людина бере участь як персона. І це є відношення визнання.

Право в антропологічному вимірі може бути визначене як спосіб людської взаємодії (співіснування), можливий завдяки людській здатності бути автономним суб'єктом, що в и з н а є таким самим суб'єктом будь-якого іншого. Носієм цієї здатності є зумовлена визнанням інших особистість, чи персона, а її реалізація і відтворення становить завдання політико-правових інститутів.

Висновки

1. Правова антропологія як розділ філософії права досліджує гуманістичні основи права.

2. Являючи собою моральні критерії, якими повинен керуватися правопорядок, права людини окреслюють простір особистої автономії. За своїм статусом вони виступають критерієм легітимації правових інститутів. Обґрунтування прав людини виражається у взаємній відмові від насильства, що означає визнання за ними права на життя, власність і свободу.

3. Правова людина — це суб'єкт права, носій здатності визнання, адекватною формою його соціального буття виступає особистість.

Правова аксіологія: ціннісні основи права

Аксіологічне вивчення права має важливе наукове, практичне та моральне значення. Право — найдавніший і геніальний винахід людства, не менш значущий для його розвитку, ніж ті або інші винаходи техніки (колеса, машини, комп'ютери), а тому є одним з вищих загальнолюдських цінностей. Цінність відображає сутність, ціннісний рівень свідомості людини. Аксіологічне відношення дозволяє вирішити, чи варто пізнавати світ і змінювати його, чи варто взагалі жити, що людина може одержувати від світу і на що вона може сподіватися. Звідси можна зробити висновок: аксіологічний підхід є найважливішим способом розкриття природи людини. Завдання цієї теми — аналіз деяких питань аксіології права: виявлення природи правових цінностей, їх змісту та ієрархії, уявлення про право як цінність і його ціннісні критерії.

§ 1. Цінності в праві і право як цінність

Теорія цінностей (аксіологія) застосовується і у сфері права. У будь-якому суспільстві система правового регулювання містить у собі різноманітні цінності, оцінки, оцінні критерії, норми, соціальні інститути. Загальноновизнано, що правові цінності і оцінки (у сфері правосвідомості) мають регулятивне значення.

Однак їм не можна дати точного і повного пояснення, не вдаючись до понять аксіології. Поняття «цінності» вперше з'являється у філософії І. Канта, який протиставив сферу моральності (волі) сфері природи (необхідності). Цінності самі по собі не мають буття, у них є тільки значущість; вони суть вимоги, звернення до волі, мети, поставленої перед нею. В історії філософії ми виявляємо декілька підходів в обґрунтуванні цінностей. Так, представники баденської школи неокантіанства

стверджували, що загальні цінності породжує «чиста воля», носієм якої є надіндивідуальна воля, а не індивідуальний суб'єкт.

В. Вундт, Ф. Йодль, Ф. Пауельсон вважали почуття (і відповідно цінності) чимось суб'єктивним. На противагу цьому Brentano і М. Шелер намагалися довести об'єктивний характер самого почуття і загальнозначущість та об'єктивність цінностей.

За Віндельбандом, цінностями визнаються Істина, Добро, Краса, а наука, правопорядок, мистецтво і особливо релігія розглядаються як цінності — блага культури, без яких людство не може існувати. У ХХ ст. аксіологічну проблематику активно розробляли представники феноменології, герменевтики, екзистенціалізму, теорії соціальної дії. Лінія розмежування філософських шкіл проходить через проблему раціональної, чи моральної (ціннісної), визначеності світу.

Як робоче визначення поняття «цінності» пропонуємо таке: цінність — це те, що почуття і розум диктують визнати особливо значущим із усього, що є, в ім'я чого проживається життя, а не заради чогось іншого. Спрямованість установки суб'єкта і його дій на певну цінність називається ціннісною орієнтацією, процедура вибору на основі цінності — оцінкою.

Між цінностями, оцінками та нормами існують зв'язки. Тому в науках, що мають предметом мораль, право, мистецтво, необхідні їхнє взаємопов'язане вивчення і пояснення, а поряд із цим і розмежування.

Правотворчість і реалізація права являють собою сфери людської діяльності яскраво вираженого оцінного характеру. Внаслідок цього філософія права включає у свій предмет вивчення і дослідження правових цінностей, оцінки у сфері права тощо. Так, у філософії права (зокрема, в загальній теорії права) утворився певний теоретичний напрям — правова аксіологія. У свою чергу вона спирається на поняття загальної аксіології, теоретичні положення про цінності взагалі.

Право, на думку деяких дослідників, у своєму аксіологічному вимірі виступає як чітко визначена форма правових цінностей, як специфічна форма

правової повинності, відмінна від усіх інших (моральних, релігійних і т. д.) форм повинності та ціннісних форм. Розглянемо ці цінності і, з'ясуємо, як вони пов'язані між собою, а також у чому полягає цінність права.

У найбільш загальному вигляді під правовими цінностями розуміються властивості (ознаки) права, істотно значущі для людей. До них належать передусім невід'ємні атрибути права — свобода, рівність, справедливість. У своєму конкретному виразі правові цінності з'являються як юридичні нормативні акти, як правосвідомість соціального суб'єкта, його вчинки, значущі і для самого суб'єкта, і для інших.

В основі правових цінностей лежать правові ціннісні відносини між соціальними суб'єктами. У перебігу (і в результаті) правовідносин між людьми виникають правові вимоги, формуються соціально значущі норми та ідеали. Дія, що відповідає правовим вимогам, нормам та ідеалам, є законною і виступає як цінність і для суб'єкта діяльності, і для суспільства. У процесі відносин, що породжують явища, які мають індивідуальну і соціальну значущість, формуються ціннісна правова оцінка, ціннісна правова орієнтація та ціннісна правова установка.

Ціннісна правова оцінка — це судження про значення для людей або окремої людини правової події, правової норми, правового ідеалу. Правове судження, а отже, і оцінка можуть бути як вірними, так і невірними, а оцінне судження істотно відрізнятися від пізнавального судження.

Право як цінність вимагає в першу чергу сприйняття свого практичного призначення. Саме тому для соціального суб'єкта дуже важливою є його ціннісна правова орієнтація.

Ціннісна правова орієнтація — це особиста перевага правових ідеалів і вчинків, особиста спрямованість на світ правових цінностей, побудова їхньої індивідуальної ієрархії, включення їх до мети і мотивів діяльності. Ціннісні правові орієнтації, з одного боку, залежать від багатьох чинників — життєвих умов, виховання, досвіду та ін., а з другого — вони не завжди пов'язані лише з індивідуальним досвідом, оскільки не тільки визначаються

самим суб'єктом, а й виступають об'єктом виховання, маніпулювання та ідеологічного впливу.

Ціннісна правова установка — спрямований вплив соціальної групи, класу, партії, держави на формування правової орієнтації особистості, мас. У цьому впливі провідне місце посідає правова норма. Вона містить у собі ціннісну установку, що виражається у двох функціях відбиття дійсності.

Сучасне суспільство не існує поза ціннісними політико-правовими установками держави. Ухвалений закон завжди виступає вже як певна правова ціннісна установка.

Історія і сучасна практика показують, що найчастіше право означає «волю панівного класу, зведену в закон». Ця теза підтверджується й тим, що право за своїм ціннісним сенсом — проявляє себе неоднаково при різних політичних режимах — консервативному, ліберальному, авторитарному, тоталітарному та демократичному. Разом з тим відзначимо, що, по-перше, різні типи культур приписують праву неоднакову цінність. По-друге, цінність кожної правової норми, кожного правового інструмента щораз визначається як конкретне історичне явище. По-третє, цінність права неможлива поза контекстом діяльності суб'єктів права, організаційних сил, що відповідають інститутам по створенню і реалізації права.

Найзагальнішим чином власну цінність права можна визначити як вираз соціально організованої форми, проходження якої забезпечує відтворення правових станів правовими засобами, внаслідок чого народжуються нові можливості і свобода для саморозвитку людини та розвитку суспільства. Як таке право може надавати людям, різним суб'єктам права у вигляді суб'єктивних прав новий простір і людські можливості розвитку. При цьому метою права як соціально організованої форми є те, щоб воно не допускало підстав для гноблення та нещастя інших людей і могло протистояти цьому, погоджуючи поведінку з мораллю і справедливістю.

Характеристика права як цінності порушує питання про місце цієї цінності в класифікації цінностей взагалі. Розглянемо основні форми буття цінностей в їхньому співвідношенні.

Фундаментальним з теоретичної точки зору є поділ цінностей на предметні та духовні, що утворюють два полюси всієї сфери ціннісного ставлення людини до світу. Право належить до других, тобто є духовною цінністю поряд з такими, як моральні, релігійні, художні (чи естетичні), наукові, світоглядні цінності. Правові цінності в рамках духовних є відносно самостійними.

Правові цінності являють собою вид духовних цінностей, що задовольняють потреби соціальних груп суспільства в регулюванні соціальних відносин і вчинків людей. Вони призначені для створення, підтримання та зміцнення соціального порядку і дисципліни, нормального функціонування суспільства. Правові цінності становлять елемент системи соціального (соціально-політичного) управління суспільством.

При цьому вони є деонтичними цінностями, тобто відрізняються чітко вираженим характером, що наказує та зумовлює їх належність до сфери належного. На відміну від інших деонтичних цінностей вони закріплюються формально і охороняються державою та її органами.

В аксіології права можна виділити три основні форми буття цінностей: суспільні цільові цінності та ідеали, предметно втілені цінності, особисті (чи екзистенціальні) цінності.

Розглянемо ці форми буття цінностей докладніше.

Суспільні цільові цінності та ідеали. Вихідною формою правових цінностей є їхнє існування у вигляді цінностей, вироблених суспільною і правовою свідомістю. Вони присутні в правовій свідомості у вигляді узагальнених уявлень про справедливість, волю, рівність у різних сферах суспільства. Правові ідеали лежать в основі правових обов'язків, тобто деонтичних правових цінностей.

Під ідеалом звичайно розуміють те, до чого ми прагнемо, нормативно-ціннісний зразок належного в його найвищій, найбільш розробленій формі.

I. Кант і Й. Фіхте зазначали, що ідеал — це вища, кінцева мета на шляху поступового «морального самовдосконалення», поступового усвідомлення гідності людини як вищого і єдиного принципу «ідеального» законодавства. За твердженням I. Канта, право являє собою мету суспільства, що перебуває в громадянському стані. Право виступає для людей вищим принципом, з якого повинні виходити всі максими, що стосуються суспільства.

У той же час право є лише моментом духовного ставлення до світу, але не охоплює його цілком. Тому правовий ідеал виступає лише моментом ідеалу суспільного та ідеалу духовного життя, до складу якого входять Істина, Добро, Краса. Вищі цінності наповнюють людське життя вищим змістом і виступають в індивідуальній та правовій свідомості найважливішими ціннісно-змістовними орієнтирами. Таким чином, право для людей, їхнє життя і доля є основою самовдосконалення особистості, формами реалізації активності, творчості людини, гарантією волі та захисту від зла і несправедливості.

Основною темою вчення про суспільний і правовий ідеал має бути не пошук кінцевої формули суспільної досконалості, а вказівка на ті дійсні шляхи і засоби, за допомогою яких можна поліпшити усякий можливий правопорядок.

Предметно втілені цінності. Самі правові ідеали не залишаються лише фактом пануючої правосвідомості, а закріплюються в нормативних актах, конституціях і законах. Вони входять у правову нормативність як провідний елемент. Отже, правові ідеали реалізуються у системі правових відносин — у вигляді взаємовідносин формально рівних, вільних та незалежних один від одного суб'єктів права, у правових процедурах і механізмах, що закріплюють норми і закони в культурі.

Із зміною суспільних та правових відносин відбувається переоцінка цінностей: багато чого з того, що вважалося абсолютним і непорушним, знецінюється, і навпаки, нові паростки суспільного буття породжують нові ціннісні ідеали. Відповідно до ціннісних ідеалів, що змінилися, переоцінюються і предметно втілені цінності.

Особистісні (чи екзистенціальні) цінності. У кожної людини з дитинства під впливом оточуючого середовища і на основі психологічного типу особистості складається певна система життєво важливих цінностей. Життєвими цінностями їх робить не предметний зміст, а їхня реальна роль і значущість у системі життєвих орієнтацій людини.

Особисті цінності являють собою ідеальні уявлення про блага, права і межі їх прагнення, пов'язані з її схильностями та бажаннями, і виступають певною мірою як авторитетні і обов'язкові установки свідомості особистості.

Одні правові цінності в тому чи іншому ступені реальні в змісті наявних, засвоєних у вигляді правил норм поведінки суб'єктів права, інші є їхніми цілями та ідеалами. Але те, що люди вибирають собі як цінність свого життя, у чому вони бачать сенс свого існування, не є обов'язково чимось високим, шляхетним; воно може бути спрямоване і проти інших людей. Те, що обирають люди, і те, що вони роблять, залежать від духовного рівня людини.

Таким чином, правові цінності є похідними від поняття особистості. Ідея цінності людини вистраждана всією історією філософії та культури Заходу, хоча вона і пройшла різні етапи власної дискредитації.

Право в життєдіяльності суспільства і людини виступає і як основа його самотворення в історії, і як форма реалізації творчості людини, і як гарантія свободи та відмежування від варварства і несправедливості. Аналіз природи правових цінностей ієрархії, а також виявлення цінності права дозволяють перейти до обґрунтування ідеї права як ідеї волі і розгляду права як форми волі.

§ 2. Свобода як цінність. Право як форма свободи

Ідея свободи, на думку філософів (Ш. Монтеस्क'є, Г. Гегеля, М. Бердяєва), є багатозначною, породжує сплетіння безлічі непорозумінь. Тому слід спочатку зробити застереження щодо того, в якому сенсі можна розуміти це слово, починаючи з найпростіших і доступних для пізнання значень.

По-перше, доцільно відокремлювати «юридичну» свободу від «фактичної». По-друге, слід урахувувати умовний характер поділу на «внутрішню» та «зовнішню» свободи. По-третє, треба виділяти два типи свободи: свободу «від» (негативну свободу) і свободу «для» (позитивну свободу). Правова свобода є формальним дозволом вчиняти певні дії, не побоюючись, чи відповідає цей дозвіл діяти реальній можливості. Фактична свобода найчастіше розуміється як нічим не обмежене виявлення — «що хочу, те й роблю». Юридична свобода містить у своїй основі свободу вибору. При цьому свободою називається, по-перше, сам факт вибору, а по-друге — непередбачуваність того, що саме індивід вибере. І чим більше він має вибору, тим більше має свободи. Однак феномен свободи не може бути зведений до свободи вибору. В структуру свободи особи вибір входить як момент і елемент поряд з «внутрішньою» свободою і свободою, що включають у себе два основні компоненти: почуттєвий і раціональний. Сама ситуація вибору — ще не свобода, а тільки передумова вільної дії. Треба відзначити, що «внутрішня» свобода — це не схована, не підпільна свобода. Це реально виявлена свобода в сенсі звільнення людини усередині себе від кайданів власних стереотипів і внутрішніх страхів. «Зовнішня» свобода припускає пошук обмежених засобів і форм обмежень. Такими можуть виступати не тільки юридичні закони забороняючого характеру (як частина культури), а й сам факт співіснування безлічі індивідів з їхніми суспільними правами і свободами. На думку Гегеля, жодна людина не має ідеї про власну свободу, якщо вона не має ідеї про свободу інших і соціальний зв'язок між

собою та іншими. Жодна людина, не маючи чіткої ідеї про власну свободу, не має і чіткої ідеї про свободу інших і зв'язок між цими свободами.

Свобода «від» (негативна свобода) виступає у світі, в якому індивід має певну зону вибору ідей і дій без можливості натрапити на обмеження і репресії. Свобода дій — не самоціль, а умова саморозвитку людини. Свобода «для», чи позитивна свобода, уможлиблює дію відповідно до власної системи цінностей і власних цілей. У певних історичних умовах, в яких люди мають значний ступінь свободи, вони так чи інакше відмовляються від неї на користь авторитарної влади, для того щоб збільшити можливість досягнення власних цілей. Це різновид заміни теоретично можливого практично здійсненним. Оскільки позитивна свобода має першочергове значення, така заміна видається розумною. Реальні форми втечі від свободи трапляються досить рідко. Розглянемо, як розумілася свобода в різні епохи, у різних системах права.

Античне право, визнаючи протилежність вільної людини і раба, було далеким від того, аби надати свободі реального статусу, роблячи із рабства одних умови дійсної свободи інших. Але в той же час античне право показує, що свобода, будучи реальною, залишається лише привілеєм деяких і не може визначити людську сутність у її загальності. Тому не можна заперечувати певний прогрес у свободі людей при переході від античного до сучасного права, оскільки останнє вважається загальною належністю людини. Античне право продемонструвало обмежену, але конкретну і реальну свідомість свободи, тоді як сучасне право, визначаючи свободу універсальною цінністю, безпосередньо включає в це визначення обмеження свободи відповідно до поширеного визначення: право — «це сукупність умов, при яких свавілля однієї особи збігається зі свавіллям іншої особи з погляду загального закону свободи».

Період Середньовіччя християнська теологія пов'язує зі свободою рух Духа. Дух є рух, але як спонтанність і порив. У рамках християнського вчення з боку Бога вища природа людини показується Ісусом Христом,

Богом, який прийняв людський вигляд; з боку людини — його «творчістю із себе», створенням «нового, чого ще не було».

Християнське вчення містить у собі позитивну концепцію свободи. Якби не було цього Божого дарунка (свободи) людині, не було б і гріхопадіння в історії людини і нестатку.

В епоху Відродження і наступний період під свободою розуміли безперешкодне розкриття здібностей особистості. У природно-правових концепціях Нового часу свобода тлумачилася як абсолютна цінність, як підстава пізнання і права, як вихідна передумова всіх природних прав людини. Підкреслювалися її невідчужуваний характер, її властивість споконвічності і безумовної належності особистості.

У класичній європейській філософії поряд з обґрунтуванням свободи як властивості, форми світу (не розкладені на елементи) увага акцентувалася на двох головних пунктах:

- 1) розуміння свободи як пізнаної необхідності, як підстави мислення і пізнання, можливостей людини в щось вірити і бути;
- 2) визначення свободи як живого подиху (пульсації) саморозвитку людини в історії, що виступає як процес модифікації свободи.

Б. Спіноза, Г. В. Лейбніц, І. Кант, Г. Гегель виводили поняття свободи на тлі розходження внутрішнього і зовнішнього. Явище, що називається вільним, містить підставу самого себе (тобто є самопричинним явищем), а щось, що має підставу поза собою, — не вільне, оскільки воно полягає в причинному ланцюзі, тобто має причинні обґрунтування і причини пояснення. Саме в цьому сенсі великі філософи говорили, що свобода має причину в самій собі і не має причини поза собою. Вони визначали право через свободу, споконвічно припускаючи, що людська свобода в принципі не може бути безмежною і має потребу в різних правових формах її реалізації.

У неокласичній філософії проблема свободи виходить за рамки психологізму і гносеологізму свободи — приреченість на свободу в Ж. Сартра, філософія свободи як можливості бунту в А. Камю, свобода як

надвітальний феномен у філософії М. Шелера, свобода як подолання відчуження в контексті відношення «Я-Ти» у М. Бубера, «теологія звільнення в просторі, вихід людини за межі своєї одно- мірності» у Г. Маркузе та подається в інших версіях. Українська філософська традиція розглядає свободу як здатність людської душі, як панування людини над своїми страстями й чуттєвістю. З позиції гуманізму розглядав свободу й М. Бердяєв. У праці «Про рабство і свободу людини» він показав, що різним формам рабства протистоять їхні альтернативи — різні форми свободи. Сама свобода, на його думку, існує в трьох формах: ірраціональній, тобто вираженій через почуття, переживання; раціональній, пов'язаній з розумом; трансцендентальній, даній Богом особистості, що виражає духовність. Для цього філософія права використовує поняття «ступінь свободи».

Для соціального суб'єкта ступінь свободи завжди пов'язаний з тими чи іншими формами права — економічною, політичною, екологічною, сімейною і т. д., що склалися в системі певних соціальних відносин. Отже, ступінь свободи з'являється як вираз існуючих у суспільстві «свобод» — політичної, економічної, соціальної та ін.

В юриспруденції філософська категорія ступеней свободи називається поколінням прав. Юристи акцентують увагу на тому, що право виражає конкретно-історичний ступінь свободи, властивий певному щаблю розвитку людства, тому розвиток права слугує показником розвитку свободи людини. Перше покоління прав — право на життя і власність майна. Воно визначається самою природою людини і виступає як її здатність захищати своє життя і засоби для існування.

Друге покоління прав — соціально-економічні права — означає розвиток свободи людини в системі соціально-економічних і правових відносин під кутом зору соціальної та економічної справедливості.

Третє покоління прав — право на мир, здорове довкілля та ін.

Четверте покоління прав стосується перехідного стану між життям і смертю як фінальними цінностями людства (аборти та ін.).

Звідси випливає одне з теоретичних положень, що мають вирішальне, першорядне значення для розуміння правових питань, можливо, одне з найбільш істотних у філософії права. Саме право за своєю вихідною сутністю є форма створена людьми, що логічно й історично призначена бути інститутом, покликаним упорядковувати свободу людини, додати їй визначеності і забезпеченості, а звідси — й людського змісту, істинно людської цінності.

Право — не просто загальний масштаб чи саме рівна міра, насамперед свободи індивідів. Вільні індивіди — суть і зміст права. Там, де заперечується вільна індивідуальність, особистість, правове значення фізичної особи, там немає і не може бути права, там не може бути і якихось дійсно індивідуальних правових та інших суб'єктів права, дійсно правових законів та правових відносин і в суспільстві в цілому, і в конкретних різних сферах суспільного і політичного життя.

Отже, право має настільки ж фундаментальний для суспільства характер, як і свобода, що приймає різні форми як в індивідуальній свідомості, так і в історії суспільства.

§ 3. Справедливість як основна правова цінність

Слово «справедливість» походить від слова «право» (правий, правда), а в латинській мові означає *justitia* (справедливість) — від *jus* (право). Від своїх джерел, від Вед і Упанішад, Гесіода і Гомера справедливість тлумачилася як «суцільний світопорядок», духовна основа історії. В цьому розумінні справедливість витлумачувалася як якась матриця природних процесів і людських здійснень. У понятті справедливості, узятій в її світоглядному відношенні, як би закладене запитання: чи може світ і суспільство бути бездоганними? Справедливість в очах давніх виступала як міра, закон та принцип. Богиня Діке була носієм права, правди і справедливості.

Протилежністю справедливості виступає несправедливість, руйнування порядку. Коли справедливість виражає досягнуту для даного історичного періоду гармонійність, оптимальність людських стосунків, свідомість її не фіксує. І в цьому плані вона співзвучна свободі.

Право є мірою реалізації свободи і у той же час нормою політичної справедливості. Іншими словами, право є нормативно закріплена справедливість.

Звичайно античні філософи відносили справедливість до високих моральних якостей людини. Платон в «Державі» пов'язував справедливість з ідеєю блага, оскільки через нього досягається корисність справедливості, що сама є благо. Справедливість, на думку Платона, є не окрема чеснота, а співвіднесення чеснот та їхня гармонія і пропорція. Чеснота є справедливістю, коли вона в співвіднесенні, у пропорції. Окремо справедливості не існує.

З часів Аристотеля виділяють два види справедливості: розподільчу і врівноважуючу. Розподільча справедливість як принцип означає розподіл загальних благ за гідністю, відповідно до пропорційного внеску і внеску того чи іншого члена суспільства. Тут можливе як рівне, так і нерівне наділення відповідними благами (владою, почестями, грошима). Критерієм врівноважуючої справедливості є арифметична рівність. Сфера застосування

цього принципу — цивільно- правові правочини, відшкодування збитків, покарання та ін. Принцип справедливості говорить: не всім те саме, а кожному своє (за гідністю), тому що для нерівних рівне стало б нерівним.

Дж. Локк в творі «Два трактати про державність правління» висловив свою концепцію права і суспільного договору, де розділяв справедливість як договір, підпорядкування закону і як досягнення гармонії між особистими і суспільними інтересами.

Кант наголошував на розходженні етичної та правової справедливості і на основі цих розходжень робив такий висновок: «суд справедливості» містить у собі суперечності і складається як би із двох судів: «суду совісті», що належить до етичної справедливості, і «суду права», який виражає правову справедливість. Французький філософ П'єр Жозеф Прудон вважав справедливість основним поняттям моральності. У роботі «Про справедливість у церкві і у Революції» він відзначав, що першою ознакою справедливості та її початком слугують почуття гідності людини, взаємоповаги, гармонії особистих інтересів.

К. Маркс і Ф. Енгельс у тлумаченні поняття справедливості виходили з матеріалістичного розуміння історії. Вони розглядали соціальну справедливість як складне моральне, соціально-економічне, правове та політичне явище, їх цікавила проблема залежності справедливості від розвитку суспільного буття і суспільної свідомості, у справедливості вони вбачали і ідеал, і реальність.

У теперішній час поширення одержали ліберальні концепції справедливості. Так, американський філософ Дж. Роулс у книзі «Теорія справедливості» наводить два змістовних принципи справедливості:

- 1) кожна особа повинна мати разом з іншими правами право на більш широку свободу;
- 2) соціальна і економічна нерівність повинна бути відкритою для всіх на умовах чесної рівності можливостей.

Роулс підкреслює, що справедливість фіксує в першу чергу реальне становище особистості в суспільстві, свідчить про неможливість нормального життя в

суспільстві без задоволення елементарних економічних, політичних, духовних, правових потреб його членів, без охорони їхніх прав і свобод.

У сучасній філософській думці загально визнані такі властивості справедливості.

1. Справедливість не буває однозначною. Пов'язана з різними суспільними відносинами (економічними, соціальними, політичними, моральними, правовими), вона змінює свій зміст не тільки в різні історичні епохи, а й у рамках одного історичного періоду; справедливість як реальність існує лише в діях соціального суб'єкта. Без суб'єкта в суспільних явищах немає властивості «справедливості», вона проявляється лише у відносинах «суб'єкт-суб'єкт» або «суб'єкт- суспільний інститут». Від того, в які відносини вступають із людиною держава, класи, соціальні групи, церква та інші інститути, виникає їхня оцінка як «справедливих» або «несправедливих».

2. Співіснування людей на ґрунті взаємного визнання прав і свобод становить такий порядок їхнього співіснування, що може бути названий справедливим, або «справедливістю». Саме справедливість виступає основою ідеї, виражає її сутність, а особливий акт визнання визначає як справедливість, так і феномен права в цілому.

3. Справедливість є й мірою відносного достоїнства цінностей, мірою їхньої рівноваги та субординації. Справедливість виступає особливим механізмом, що підтримує міру рівноваги правових цінностей і одночасно визначальний момент домінування при конфліктному зіткненні цих цінностей.

4. Зміст справедливості як реальності полягає в трьох основних аспектах: мірі віддачі, мірі вимоги та правомірності оцінки. Універсальну справедливість характеризує насамперед визнання таких правових цінностей, як життя, власність, добре ім'я («гідність»), які можна знайти вже в давньому карному праві.

Загальний принцип, який можна виявити, аналізуючи різні втілення ідеї справедливості, полягає в тому, що стосовно один одного люди мають право на певний відносний стан рівності або загальним і безумовним моментом усіх сучасних концепцій справедливості є ідея прав людини, тобто визнання однакового поводження з людьми і відмова від привілеїв та імунітетів, пов'язаних з національними і релігійними ознаками, або нерівності, відповідно, до якої розподіляються блага.

Саме образ людини багато в чому визначає вибір концепції справедливості. Сучасні її концепції містять у собі образ людини як істоти, здатної до самовдосконалення, тобто гідної, так й істоти автономної, тобто розумної і здатної до самообмеження. Тому найбільш підходящим буде такий принцип справедливості, який забезпечить найкращі умови для самореалізації і автономії особистості, міру співвідношення свободи і рівності.

Інституційний захист людини як суб'єкта ґрунтується на визнанні людської гідності і забороняє принижати її гідність як невід'ємне право людини.

Висновки

1. Поняття «цінності» розкриває внутрішній, духовний аспект відносин людини з природою, іншими людьми, самою собою та Богом. Цінності становлять низку «ідеальних об'єктів», між якими спостерігається деякий порядок.

2. Вихідним для розуміння права як цінності є розуміння його як форми здійснення свободи, як загальної міри свободи індивідів. Вільні індивіди — суть і зміст права.

3. Вищим визначальним виразом права є визнання автономії кожного члена суспільства, його незалежності. Основною правовою цінністю є справедливість, що може розумітися як прагнення діяти відповідно до прав і обов'язків, платити кожному своє і забезпечує умови для реалізації здібностей кожного.

Правова антропологія

Правова антропологія – один із розділів філософії права.

Правова антропологія – це вчення про право як спосіб людського буття (юридизація буття), про зв'язки людини з феноменом права.

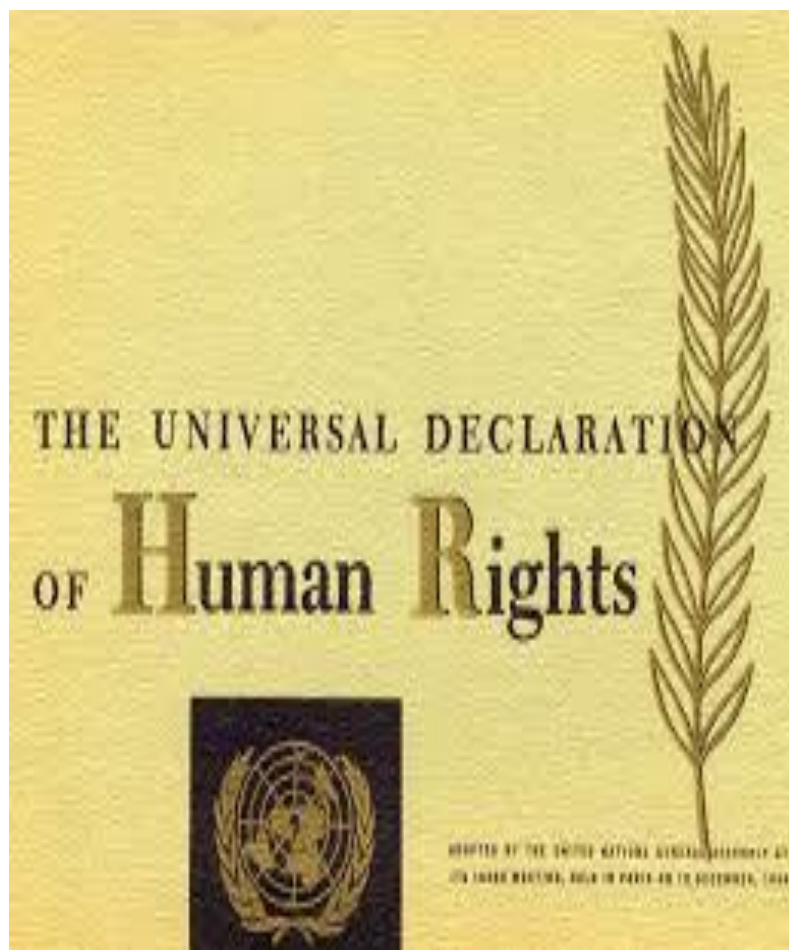
Права людини складають основу правового статусу особистості

Права людини – суб’єктивні права, які належать людині як такій, і на оволодіння якими може претендувати будь-яка людина незалежно від будь-яких обставин

Загальна Декларація прав людини

Прийнята на III сесії Генеральної
Асамблеї ООН **10 грудня 1948 року**

Особисті права – вроджені та невід’ємні

- Політичні права
- Соціальні права
- Економічні права
- Культурні права
- Екологічні права

АКСІОЛО́ГІЯ ПРА́ВА

—

вчення про цінність права

Стосовно
кожної
людини

Стосовно
соціальних
спільнот та
об'єднань

Стосовно
суспільства в
цілому

особистісна
цінність

групова цінність

загально-
соціальна
цінність

Цінність права притаманна

загальному праву

*тобто праву, що
виникає й існує
незалежно від
держави (напр.,
права людини, нації)*

юридичному праву

є волевиявленням
держави,
обов'язковим для
виконання

*Цінність права полягає в його здатності
задовольняти потреби суб'єктів
суспільного життя.*

Семінарське заняття (2 год.)

Тема: Антропологічні та ціннісні основи права.

Мета: Студенти повинні мати загальні теоретичні уявлення про антропологічні та ціннісні основи права.

Питання семінару:

1. Образ людини в праві, типи правової антропології.
2. «Природна людина» і моральна автономія особистості.
3. Фундаментальні цінності людини як підґрунтя права: свобода волі, справедливість, альтруїзм.
4. Універсальні цінності (свобода, рівність, справедливість) та їх правове оформлення.
5. Правовий нігілізм і його витоки: позбавлення правосуб'єктності, репресивне законодавство, недосконалість правосуддя.

Поради до виконання роботи:

1. Проаналізувати та узагальнити теоретичний матеріал за планом заняття.
2. Підбити підсумки під кожним питанням.
3. За одним з питань (на власний вибір) зробити письмовий або візуальний (презентація) звіт довільної форми, створивши файл формату Microsoft Word або PowerPoint.

Форма подання результатів виконаної роботи: Завантажити файл формату Microsoft Word або PowerPoint за допомогою кнопки «Додати відповідь на завдання» в Електронний навчальний курс.

Максимальна кількість балів, якою може бути оцінене семінарське заняття, становить 10 балів.

9-10 балів – відмінно, студент глибоко і міцно засвоїв матеріали, вичерпно, грамотно оформив роботу.

7-8 балів – добре, студент твердо знає матеріал, не допускає істотних неточностей при відповіді на поставлені питання.

4-6 балів – задовільно, студент знає тільки основний матеріал, але не засвоїв його деталей, допускає неточності при оформленні та відповіді на поставлені питання.

0-3 бали – незадовільно, студент не знає матеріалу, допускає істотні помилки при оформленні та відповіді на поставлені питання.

Терміни виконання: робота має бути здана до закінчення навчального модулю.

Самостійна робота

Тема: Правова онтологія, антропологія та аксіологія.

Мета: Формувати у студентів загальні теоретичні уявлення про правову реальність, а також особливості правової антропології та основні цінності права.

Хід роботи:

1. Підготовчий етап:

1. Ознайомтеся з категоріями, що описують правову реальність.
2. Визначте концепт "права людини"
3. З'ясуйте, що може виступати вищими правовими цінностями

2. Знайдіть будь-який текст Загальної Декларації прав людини чи іншого документу, що закріплює правові основи людських прав, прочитайте і запишіть у вигляді конспекту свої роздуми над цим текстом.

3. Перевірте себе в наступному переліку запитань. Відповідайте на питання.

1. В чому полягає зміст проблеми правової реальності ?
2. Яка структура правової реальності?
3. Форми здійснення правової реальності?
4. Що є критерієм легітимації правових інститутів?
5. Охарактеризуйте поняття "правова людина"?
6. Що є вихідним для розуміння права як цінності ?
7. Справедливість як основна правова цінність?

Поради до виконання роботи:

1. Проаналізувати та узагальнити опрацьований матеріал.
2. Дайте відповіді на питання у вигляді конспекту.
3. Представити результати роботи у вигляді електронного документу формату Microsoft word.

Форма подання результатів виконаної роботи:

Завантажити файл формату Microsoft word за допомогою кнопки "Додати відповідь на завдання" в Електронний навчальний курс.

Максимальна кількість балів, якою може бути оцінена самостійна робота, становить 5 балів.

Термін виконання: робота має бути здана до закінчення навчального модулю.

Тестові завдання для самоконтролю

Права людини іменувалися «природженими», «священними», «невідчужуваними» з часів:

Виберіть одну відповідь:

- А. Відродження
- В. Античності
- С. Просвітництва

Чим являється людина в системі права:

Виберіть одну відповідь:

- А. предметом
- В. суб'єктом
- С. об'єктом

Що є основною правовою цінністю?

Виберіть одну відповідь:

- А. повага
- В. справедливість
- С. гідність

Що не входить до концепції правової реальності:

Виберіть одну відповідь:

- А. повсякденний досвід

- В. нормативні документи
- С. теорії різного рівня
- D. прогнозування майбутнього

Права людини є:

Виберіть одну відповідь:

- А. вибірковими правами
- В. об'єктивними правами
- С. суб'єктивними правами

Запитання «Чому від правового порядку вимагається захист прав людини?» не включає:

Виберіть одну відповідь:

- А. нормативне завдання
- В. юридичне завдання
- С. аналітичне завдання
- D. легітимаційне завдання

У праві виражена політика:

Виберіть одну відповідь:

- А. політичних консультантів
- В. домінуючої частини суспільства

- С. малозначимих верств населення

Що із запропонованих є найбільш широким явищем?

Виберіть одну відповідь:

- А. держава
- В. політика
- С. право

Політика опосередковує через діяльність законодавчих (парламент) та інших нормотворчих органів держави будь-які потреби та інтереси людей перед тим, як вони стануть правом.

Виберіть одну відповідь:

- Правильно
- Неправильно

Яка держава не є надійною основою для здійснення гуманістичної політики в суспільстві?

Виберіть одну відповідь:

- А. авторитарна
- В. соціальна
- С. демократична
- D. правова

Світ права, котрий конструюється з правових феноменів, упорядкованих залежно від ставлення до базисного феномена чи «першореальності» права складає:

Виберіть одну відповідь:

- А. суб'єктивну концепцію правової реальності
- В. інтегральну концепцію правової реальності
- С. об'єктивну концепцію правової реальності

Найбільш розповсюдженими обґрунтуваннями необхідності існування філософії права є:

Виберіть одну відповідь:

- А. історичне та актуальне
- В. психологічне та структурно-функціональне
- С. функціонально-технократичне та системне

Неюрідичні (граничні) підстави права, що в трактуванні деяких авторів справедливо розкриваються як пізнавальні, ціннісні, соціальні й антропологічні підстави права є:

Виберіть одну відповідь:

- А. предметом філософії права
- В. об'єктом філософії права
- С. критеріями науковості філософії права

Під позитивним правом розуміють:

Виберіть одну відповідь:

- А. юридичні рішення з позитивним результатом
- В. ідеальні першооснови права
- С. діючу систему правових норм, відносин і судових рішень

Критичне відношення особистості до існуючого правопорядку проявляється:

Виберіть одну відповідь:

- А. у формуванні критичної оцінки щодо певних правових норм, необхідній по відношенню до реального правопорядку
- В. у зневажливому підході до існуючого законодавства
- С. у порушенні існуючих законів

Що відіграє роль «права в праві»:

Виберіть одну відповідь:

- А. позитивне право
- В. об'єктивне право
- С. природне право

Природно-правові норми виражаються у:

Виберіть одну відповідь:

- А. юридичних доктринах

- В. формалізованих нормативних актах
- С. неписаних звичаях і традиціях

Через природне право, його норми і принципи індивідуальна правосвідомість пов'язує своє існування з:

Виберіть одну відповідь:

- А. конкретною державою
- В. універсальними першоосновами буття
- С. політичними інститутами
- D. певною історичною епохою

«Ідеальність» природного права не виявляється:

Виберіть одну відповідь:

- А. у беззаперечності його норм та юридичних рішень
- В. у його існуванні у правосвідомості як правоустановки
- С. в уявленні його як очищеної від випадків форми належного у відносинах між людьми

Що не входить до понятійного арсеналу теорії права:

Виберіть одну відповідь:

- А. правовий обов'язок
- В. закон

- С. емоції
- D. зобов'язання
- E. відповідальність

Філософське осмислення правової реальності почалося з розмежування права на:

Виберіть одну відповідь:

- A. традиційне та раціональне
- B. природне і позитивне
- C. міфологічне та реалістичне

Наявність якої компоненти у структурному плані не припускає ідея права:

Виберіть одну відповідь:

- A. антропологічної
- B. деонтологічної
- C. аксіологічної
- D. гносеологічної

Хто з дослідників новоєвропейської філософії права визначав людину як абстрактний індивід (рівний таким самим абстрактним індивідам), що керується виключно своїми інтересами:

Виберіть одну відповідь:

- А. Ж.-Ж. Руссо
- В. І. Кант
- С. Т. Гоббс

Г. Кленнер визначає основне питання філософії права як:

Виберіть одну відповідь:

- А. обґрунтування права (природного і позитивного)
- В. добір щирих цінностей і створенні на їх основі системи цінностей у вигляді конкретного правопорядку, призначення якого - підтримка соціального світу
- С. відношення юридичного до матеріального, і, зокрема, до економічних умов життя суспільства

Яка функція філософії права полягає в розробці уявлень про правові цінності, правовий ідеал та інтерпретацію з позицій цього ідеалу правової дійсності:

Виберіть одну відповідь:

- А. відображувально-інформаційна
- В. світоглядна

- С. аксіологічна
- D. методологічна

Який образ людини виявляється здатним легітимізувати право як безумовну цінність, що не зводиться до ніяких інших цінностей:

Виберіть одну відповідь:

- А. «людини моральної»
- В. «людини праведної»
- С. «людини справедливої»

До компонентів правової реальності не входить:

Виберіть одну відповідь:

- А. правове життя
- В. покарання
- С. закон
- D. ідея права

Дослідники констатують найсуттєвіші зв'язки між правом і:

Виберіть одну відповідь:

- А. мораллю
- В. політикою
- С. культурою

Що означає «принцип таліону»?

Виберіть одну відповідь:

- А. відстрочене покарання
- В. «око за око, зуб за зуб»
- С. пробачення за скоєну шкоду

Домінування політики (держави) над правом відтворювалося у:

Виберіть одну відповідь:

- А. часи перших буржуазних революцій у Північній Америці
- В. часи перших буржуазних революцій у Європі
- С. давніх східних деспотіях

Політика зазвичай впливає на право через:

Виберіть одну відповідь:

- А. окремих індивідів, особистостей
- В. державу
- С. суспільство

З якого питання варто розпочинати дискусію про предмет філософії права:

Виберіть одну відповідь:

- А. «Які витоки наукового пізнання філософії права?»
- В. «Що є інструментарієм та нормативною базою філософії права?»
- С. «Яка основна проблема філософії права?»
- D. «Що є філософією права, і що вона вивчає?»

Питання про специфіку правової реальності та онтологічної структури права - це основне питання:

Виберіть одну відповідь:

- А. правової антропології
- В. правової гносеології
- С. правової онтології

До виникнення держави та писаних законів у первісних суспільствах панувало:

Виберіть одну відповідь:

- А. традиційне право
- В. нормативне право
- С. прецедентне право
- D. звичаєве право

У своєму визначальному вигляді від чого не залежить право?

Виберіть одну відповідь:

- А. від **закон**омірностей існування суспільства
- В. від особливостей міжлюдського спілкування
- С. від волі держави

ГЛОСАРІЙ

А

Абсолют

основна характеристика Бога в середньовічному Його осмисленні, яка передбачає доведення позитивних якостей Бога до гранично можливого стану повноти та досконалості.

Абсурд

у філософських міркуваннях А.Камю – ситуація людського існування, зумовлена впевненістю людини у тому, що “Бог помер”, що не існує абсолютної системи визначення добра і зла, а тому всі вчинки людини стають відносними і втрачають будь-який сенс.

Агностицизм

позиція у підході до пізнання, яка заперечує принципову можливість або мати істинні знання, або мати можливість знання надійно оцінювати щодо їх відношення до істини.

Антропоцентризм

філософський принцип, який стверджує, що лише людині в яскравій формі притаманний розум, а отже якості світу не лише зосереджені в людині, а й через людину виходять у виявлення, усвідомлення; тому людина постає центром та зосередженням якостей світу.

Апостеріорний

дослівно: “після досвідний”; поняття філософії І.Канта, який вважав, що задля пізнання людському розумові потрібні його власні форми, які передують пізнанню, а тому постають апріорними; все, що проходить через досвід, набуває рис не просто інтелектуальних форм, а знання, яке, отже, завжди апостеріорне.

Апріорний

дослівно: “перед досвідний”; поняття філософії І.Канта, який вважав, що задля пізнання людському розумові потрібні його власні форми, які передують пізнанню, а тому постають апріорними; все, що проходить через досвід, набуває рис не просто інтелектуальних форм, а знання, яке, отже, завжди апостеріорне.

Архе

з давньогрец. — початок; перший, вихідний головний пункт; засада. У давньогрецькій філософії — універсальний початок усього суцього.

Атом

дослівно-неподільний, неруйнівний; найменша частинка речовини, яка не підлягає ніяким змінам; за Демокритом, наявність такої частинки є запорукою незнищеності світу.

Б

Буття

гранична межа філософського узагальнення; співвідношення, через яке визначається буття, проте не лише внаслідок позначення межі, за якою буття вже немає, а й тому, що такого роду межа вказує на такі якості суцього, втрата яких рівнозначна втраті самого такого суцього; означена межа

позначає також граничну щирість людської думки, її вміння утримуватись у власних актах при бутті, а не зриватися в небуття.

В

Верифікація

запропонована представниками логічного позитивізму процедура перевірки наукових знань на істинність: за допомогою апарату математичної логіки треба було звести положення науки до “атомарних фактів”, а останні – порівняти із “атомарними фактами”.

Г

Геліоцентризм

висунуте М.Коперніком положення, що доцільніше вважати не Землю, а Сонце (Геліос) центром світу (або планетної системи); за часів Коперніка та пізніше геліоцентризм розглядали як аргумент проти релігійних тверджень про особливе становище людини в світі.

Глобальні проблеми

такі проблеми, що виникли внаслідок суттєвого зростання можливостей людського впливу на природу: у ХХ ст. масштаби людських дій стали дорівнювати масштабам планетних природних процесів, але ці дії досить часто руйнують природу, ставлячи під загрозу саме людське існування на планеті.

Гносеологія

одна із фундаментальних наукових дисциплін, що вивчає пізнання, його роль у людській життєдіяльності, рушійні сили, суперечності пізнання, критерії та ознаки істинних знань.

Д

Діалектичний матеріалізм

назва основної з філософських складових вчень марксизму, що прагнув бути системою тверджень про світ, як в основі своїй – матеріальний, ніким не створений, але динамічний і рухливий; соціальна історія тлумачилася як різновид матеріального процесу, тому її засади визначали процеси виробництва. Свідомість і мислення при цьому розглядалися як результат стихійних перехрещень природних взаємодій, як форма відображення одних матеріальних процесів у інших; відповідно свідомість не могла мати власного онтологічного статусу: буття є первинне, а свідомість – вторинна.

Дао

вихідне поняття філософії даосизму і дуже важливе для духовної культури Китаю. Ієрогліф, що позначає “дао”, поєднує знак людини і знак шляху, але це розуміння людського шляху набуває у даосизмі всеохоплюючого смислу: весь Космос постає упорядкованим саме таким чином, що він припускає буття людини та певний тип її поведінки. Отже, “дао” — закон буття, початок Космосу, життєва доля людини і те, що повинно бути основою правильного людського мислення.

Деїзм

розповсюджена в новий час позиція, згідно якої Бог створив світ, надав йому власних законів і далі вже не втручається у його функціонування; творчі ідеї Бога в бутті світу набувають характеру необхідності, пізнання якої стає завданням людини.

Догматизм

надмірне наголошування на цінності та незмінності виправданих знань, ідей та принципів.

Дух

у середньовічному світобаченні єдино справжня форма буття або буття як таке, корінь будь-якого існування; основні якості духу – самототожність, абсолютна активність, позапросторовість, неподільність, єдність, вічність, саморефлексивність.

Духовне життя суспільства

сукупність процесів, пов'язаних із продукуванням в суспільно-історичному процесі інтелектуальних образів, ідей, настроїв, стереотипів поведінки та ін.

Е

Екзистенція

з лат. – існування; цей термін С.Кіркегором був витлумачений у його початковому значенні – “вихід за межі встановленого, усталеного” – для позначення провідної особливості людського існування: неузасадненості, відсутності надійних, однозначних коренів буття.

Епістемологія

розділ філософського знання, філософсько-методологічна наука про знання.

З

Закон

форма прояву необхідності у природі, об'єктивний, сталий, повторюваний тип зв'язку між процесами та явищами дійсності або всередині них.

І

Ідеологія

активно-дійове спрямування процесів духовного життя суспільства, тому це є сукупність ідей, гасел, принципів, що в своїй сукупності утворюють певну програму сукупних соціальних дій.

Інтенція

властивість людської думки та свідомості, пов'язана із їх принциповою спрямованістю на певний предметний зміст; визнання того факту, що не може бути думки “ні про що”, свідомості “із нульовим змістом”.

Ірраціональне

таке, що не підлягає розумінню, раціональному поясненню та тлумаченню.

Істина

якісна характеристика знання та мета пізнання – така характеристика знань, згідно із якою знання повністю співпадають із реальним станом справ; проте пряме дублювання реальності позбавляє людське пізнання сенсу, а тому істина постає як еталон та ідеал пізнання, який спрямовує пізнання, якісно його зумовлює; в своїй же повноті пізнання постає багатостороннім процесом продукування засобів наближення до істини.

Історичний матеріалізм

назва основної з філософських складових вчень марксизму, що прагнув бути системою тверджень про світ, як в основі своїй – матеріальний, ніким не створений, але динамічний і рухливий; соціальна історія тлумачилася як різновид матеріального процесу, тому її засади визначали процеси виробництва. Свідомість і мислення при цьому розглядалися як результат стихійних перехрещень природних взаємодій, як форма відображення одних матеріальних процесів у інших; відповідно свідомість не могла мати власного онтологічного статусу: буття є первинне, а свідомість – вторинна.

К

Категорії

(з давньогрец.: демонструю, виявляю) — граничне широкі, вузлові поняття певної галузі знання, сукупність яких окреслює якісну специфіку предмета пізнання даної галузі.

Космос

з давньогрецької: порядок, краса, влаштування, оздоблення; розуміння Всесвіту як розумно та закономірно впорядкованого.

Культура

сфера найпершого та найяскравішого виявлення людини, її суттєвих характеристик та можливостей – та частина дійсності, яка перетворена людиною, але в якій людські творчі можливості проявились із найбільшим ступенем повноти, досконалості та виразності, внаслідок чого культура постає носієм виявлень людини як людини, тобто сферою найперших та найвищих цінностей, ідеалів, сенсів.

М

Мікрокосм

поняття, що позначає фундаментальні орієнтири європейського світобачення доби Відродження: макрокосм – великий світ, мікрокосм – малий світ або людина. Ці поняття співвідносні: мікросвіт є концентрацією та виявленням властивостей великого світу, а останній перебуває у спорідненості із якостями людини.

Макрокосм

поняття, що позначає фундаментальні орієнтири європейського світобачення доби Відродження: макрокосм – великий світ, мікрокосм –

малий світ або людина. Ці поняття співвідносні: мікросвіт є концентрацією та виявленням властивостей великого світу, а останній перебуває у спорідненості із якостями людини.

Метафізика

за усталеною традицією філософії ХХ ст. – основна філософська наука про буття; метафізика розглядає найперші, позачуттєві та позафізичні засади буття. Метафізика у дослідженні буття тяжіє до вирішення питання “Що?” (“Що є буття?”, “Що є перше буття?”).

Метод

свідомо відфіксований шлях досягнення бажаних результатів у різних сферах людської діяльності; у науковому пізнанні методи постають теоретично обґрунтованими, ретельно проробленими, а тому їх інколи називають “генетичним кодом науки”.

Мислення

процес інтелектуального оперування предметним змістом свідомості, тобто упорядкований та усвідомлений рух думки через серію фіксованих пунктів до виправданого змістом цього руху результату; за змістом та суттю це є виведення у поле свідомого споглядання фундаментальних характеристик буття.

Мова

провідна форма виразу предметного змісту людської свідомості, тобто форма передачі того, що не може бути вказане безпосередньо, натуралістично (наприклад, ті ж самі еталонні орієнтири мислення); існує цілий спектр мов: мова видів мистецтва, мова науки, мова жестів, - серед яких людське мовлення постає найбільш гнучкою та оперативною формою виразу змісту свідомості.

Н

Наука

спеціалізований та спеціально культивований вид пізнавальної діяльності, спрямований на продукування достовірних перевірених знань; в реальному житті суспільства наука постає у трьох виявленнях: як сукупність знань; як спеціальна пізнавальна діяльність; як сукупність соціальних організацій та інститутів, що забезпечують виконання такої діяльності.

Небуття

гранична межа філософського узагальнення; співвідношення, через яке визначається буття, проте не лише внаслідок позначення межі, за якою буття вже немає, а й тому, що такого роду межа вказує на такі якості суцього, втрата яких рівнозначна втраті самого такого суцього; означена межа позначає також граничну щирість людської думки, її вміння утримуватись у власних актах при бутті, а не зриватися в небуття.

Несвідоме

приховані глибинні шари людської психіки, результат проявів у ній дії найглибших інстинктів життя (а за твердженнями деяких дослідників – і набутих людськими поколіннями навичок культурної поведінки); несвідоме відчутно впливає на процеси свідомості, особливо – на творчість, уявлення про цінності, життєвий вибір, мотивацію дій.

О

Об'єкт

провідна категорія світоосмислення епохи Нового часу: об'єктом позначали частину (фрагмент) природи, на яку спрямовувалась активність людини, суб'єктом – людину як вихідний пункт проявів активності розумового та матеріального планів.

Онтологія

за усталеною традицією філософії ХХ ст. – основна філософська наука про буття; онтологія розглядає види, рівні, форми проявів буття. Онтологія у дослідженні буття тяжіє до вирішення питання “Як?” (“Як проявляє себе буття?”).

П

Парадигма

з д-грецької: взірець – у філософії та наукознавстві ХХ ст. – усталений взірець (еталон) мислення або науково виправданих міркувань, що повинні приводити до достовірних результатів у науковому пошуку.

Позитивне

основне поняття філософських міркувань О.Конта: ясне, реальне, спостережуване, корисне, - те, що повинна вивчати наука, відкидаючи примарне, непевне, непотрібне людині та суспільству.

Предмет

(мислення і пізнання) – частина об’єкта, які виділена, помічена та відмічена людиною через віднесення її до певних еталонних систем відліку та визначеності; через це той же самий об’єкт може поставати у визначеннях різних предметів для різних галузей пізнання.

Прогрес

таких характер розвитку певних, перш за все – соціальних процесів, коли параметри цих процесів підлягають оцінці або вимірювання за принципом переходу від простого до складного, від одноманітної тотожності до диференційованої єдності, від меншого до більшого.

Р

Рефлексія

(з латин.: загинати, обертати) унікальна здатність людської свідомості (і думки) у процесі сприйняття дійсності сприймати і себе саму; внаслідок цього людська свідомість постає водночас і як самосвідомість, думка про щось — як думка про думку, знання про щось — як знання про саме знання.

Розвиток

за Гегелем, такий тип зв'язку, який резюмує, підсумовує усі можливі зв'язки та взаємодії дійсності, тобто це є “зв'язок усіх зв'язків”; тому лінія розвитку найбагатша за змістом від будь-яких інших типів зв'язку, а тому пізнання розвитку ущільнює пізнання, робить його більш насиченим та ефективним.

С

Світогляд

сукупність узагальнених уявлень людини про світ, місце людини у світі, підвалини людських взаємин із світом, що виконують функції людського самоусвідомлення та світоорієнтування.

Суб'єкт

провідна категорія світоосмислення епохи Нового часу: об'єктом позначали частину (фрагмент) природи, на яку спрямовувалась активність людини, суб'єктом – людину як вихідний пункт проявів активності розумового та матеріального планів.

Субстанція

одне із центральних понять новоєвропейського світоосмислення, що позначало таку основу світу, яка охоплювала та пронизувала собою усі

форми та явища дійсності, була самовладною та не потребувала для свого буття ніяких інших джерел або причин.

Сцієнтизм

світоглядна установка, згідно із якою лише наукове знання постає найбільш виправданим, цінним для показовим для будь-якого знання.

Т

Трансцендентність

з лат.: за межами зовнішнього, зображуваного; характеристика Бога у християнському світобаченні як такого, який принципово несумісний із реаліями світу внаслідок того, що незліченно їх перевершує, тобто це поза межність або позасвітність Бога.

Ф

Філософія

(з давньогрец.: любов до мудрості) теоретична форма світогляду; особливий рівень мислення, на якому думка усвідомлює себе саму у своєму ставленні до дійсності та шукає остаточних, абсолютних засад для власних актів і людського самоствердження у світі.

Факт науковий

подія або явище дійсності, зафіксовані засобами, що викликають довіру науки та описані із допомогою наукових понять або категорій.

Феномен

основне поняття філософії Е.Гуссерля: те єдине, що надане нам у досвіді свідомості, те, що нам реально з'являється, єдина форма виявлення реальності у свідомості та для свідомості

Ц

Цивілізація

стан функціонування суспільства, що виникає на основі певних досягнень в розвитку культури; цивілізація пов'язана із будівництвом міст, із виникненням письма та держави, із виготовленням та використанням металів, тому вона суттєво стабілізує суспільну історію; але внаслідок неспівпадіння вихідних спрямувань цивілізаційних та культурних процесів, між культурою та цивілізацією можливі не лише взаємні впливи та стимулювання, а й конфлікти.

Рекомендована література:

1. Александрова О.С. Взаємодія конкуренції та партнерства як фактор розвитку середнього класу в Україні. Монографія. – К.: ПАРАПАН, 2009. – 252 с.
2. Алексеев Н.Н. Основы философии права. – СПб.: Лань, 1999. – 256 с.
3. Алексеев С.С. Восхождения к праву. Поиски и решения. – М.: Норма, 2001. – 752 с.
4. Алексеев С.С. Философия права. – М.: Норма, 1999. – 336 с.
5. Аристотель. Политика. //Аристотель. Сочинения в 4-х тт. Т.4. - М.: Мысль, 1984
6. Байязов Р. С. Философия правосознания: постановка проблемы// Правоведение. - СПб., 2001
7. Баскин Ю.Я. Очерки философии права. - Сыктывкар,1996
8. Бачинін В.А., Панов В.І. Філософія права. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2002. -472 с.
9. Бентам И. Введение в основание нравственности и законодательства. Основные начала уголовного кодекса //Бентам И. Избр. соч., Т.1. - СПб., 1867
10. Бердяев Н.А. О назначении человека. Опыт парадоксальной этики. - М.: “Республика”, 1994
11. Берлин И. Философия свободы. Европа. – М., 2001.
12. Берман Г.Д. Западная традиция права. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. – 592 с.
13. Біленчук П. Д. Гвоздецкий В. Д. Сливка С. С. Філософія права. – К., 1999.

14. Бубер М. Я и Ты. – М., 1993.
15. Бурда А. У основ государственного сознания. – М., 1990.
16. Быстрицкий Е.К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. – К.: Наук. думка, 1991. - 200 с.
17. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого. – К.: ППС, 2004. -205 с.
18. Варга Ч. Право: Теория и философия. - Будапешт, 1994
19. Васильев А.М. Правовые категории. - М.: Юридическая лит-ра, 1986
20. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии //Вебер М. Избранные произведения. - М., 1990
21. Венгер А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. – М.: Новый Юрист, 1998. – 624 с.
22. Вернадский Г. Ф. История права. – СПб., 1999.
23. Гарник В.А. Философия права: Предметная специфика, место и значение в системе социально-гуманитарного знания. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетровскаого ун-та, 1998. – 160 с.
24. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
25. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Соч.: В 2-х т. – М.: Мысль, 1991. – Т.2. – С. 3-546.
26. Гойман В.И. Действие права (методологический анализ). – М., 1992.
27. Горбань А.В. Гражданское общество: идея и ее осуществление: [монография] / А.В. Горбань. – Симферополь: ИТ АРИАЛ, 2011. – 396 с.
28. Гражданское общество: истоки и современность / под ред. И. Кального. – СПб, 2006.
29. Гроциус Г. О праве войны и мира. Кн. 1-3. - М., 1956

30. Дворкин Р. Серьезное отношение к правам //РЖ "Общественные науки за рубежом", Серия "Право", 1998.- № 1-2
31. Демиденко Г.Г. Історія вчень про право і державу: Підручник. – Х.: Консум, 2004. – 432 с.
32. Дюги Л. Общество, личность и государство. - СПб, 1914
33. Ершов Ю.Г. Философия права. Учебное пособие. - Екатеринбург, 1997
34. Жоль К.К. Философия и социология права: Учеб. пособие. – К.: Юринком Интер, 2000. – 480 с.
35. Зандкюлер Х.Й. Демократия, всеобщность права и реальный плюрализм //Вопросы философии, 1999.-№ 2.- С.35-50
36. Ильин И.А. О сущности правосознания //Сочинения в двух томах.Т.1, М., 1993 (Серия “Из истории отечественной философской мысли”)
37. История философии права – СПб; - 1998.
38. Кальной И.И. Философия права. – СПб., 2006
39. Камю А. Бунтующий человек. – М., 1990.
40. Кант И. Метафизические начала учения о праве //Кант И. Соч. в 6-ти тт. Т.4., Ч.2 - М., 1965, С.109-304
41. Карпец И.И. Уголовное право и этика. - М.: Юридическая литература,1985
42. Кацапова И.А. Философия права П.И. Новгородцева. – М.: ИФ РАН, 2005. -188 с.
43. Керимов Д.А. Основы философии права. – М., 1992.
44. Керимов Д.А. Философия и философия права. // Право и образование. №5, 2002.
45. Кистяковский Б. А. Философия и социология права. – М., 1998.
46. Клейберг Ю.А. Социальные нормы и отклонения. - М.:Вита-Пресс, 1997

47. Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П. Современная социология права. Учебник для ВУЗов. - М.: Юрист, 1995
48. Кузнецов В.Э. Философия права в России – М.: Юрид. лит.,1989. – 208 с.
49. Кульчар К. Основы социологии права. - М., 1981
50. Лейбин В. М. Фрейд, психоанализ и современная западная философия. – М., 1990.
51. Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. – М.: ИКД «Зерцало–М», 2002. – 288 с.
52. Леонгард К. Акцентуированные личности. - М., 1981.
53. Локк Дж. Два трактата о правлении // Сочинения: В 3 т. – М.: Мысль, 1988. – Т.3. – С. 135-406.
54. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). - М.: “Прогресс”, 1994
55. Лосский Н. О. Условия абсолютного добра. – М., 1991.
56. Лукач Р. Методология права. М.: Прогресс, 1981
57. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
58. Малахов В.П. Философия права: Учебное пособие. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. - 448 с.
59. Малинова И.П. Философия права (От метафизики до герменевтики). - Екатеринбург: Екатеринбургская юридическая академия, 1995
60. Методологические проблемы правоведения. - М.: Изд-во МГУ, 1994
61. Милль Д.С. Утилитарианизм. - СПб., 1866-1869
62. Михайловский И.В. Очерки философии права. Т. 1 - Томск, 1914
63. Монтескье Ш. О духе законов //Монтескье Ш. Избр. произведения. - М., 1955

64. Мур, Джон Нортон. Верховенство права: обзор // Верховенство права: Сборник: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1992. – С. 10-52.
65. Мучник А.Г. Комментарий к Конституции Украины. – К.: Парламентское изд-во, 2003. – Кн. 1. - 400 с.
66. Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. – М.: Издательская группа ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 652 с.
67. Новгородцев П.И. Об общественном идеале. – М.: Пресса, 1991. – 640 с.
68. О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли. - М.: Наука, 1995
69. Обычное право и правовой плюрализм в изменяющихся странах. Тезисы докладов /XI Международный конгресс Комиссии по обычному праву и правовому плюрализму. Институт этнологии и антропологии РАН. М., 1997
70. Овчинникова З.Л. Философские проблемы государства и права. – М., 1989.
71. Оноре, Тоні. Про право. Короткий вступ. – К.: Сфера, 1997. – 124 с.
72. Очерки социальной антропологии. – СПб.,1995.
73. Очерки философии права. – Сыктывкар, 1996.
74. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – СПб.: Лань, 2000. – 608 с.
75. Платон. Государство //Платон. Собрание сочинений в четырех томах. Т. 4. М.: Мысль, 1994
76. Поздняков Э.А. Философия государства и права. - М., 1995.
77. Поляков А.В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход. Курс лекций. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 845 с.

78. Права человека в диалоге культур. Материалы научной конференции 26-28 ноября 1998 г. М.: РГГУ, 1998
79. Право XX века: идеи и ценности. – М., 2001.
80. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1985. - 432 с.
81. Рейнгольд Ц. Філософія права – К., 2000.
82. Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск: Изд-во НГУ, 1995
83. Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность. Пер. с англ. - М.: Русское феноменологическое общество, 1996
84. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. – М.: Наука, 1967. – 704 с.
85. Самигуллин В.К.. Право и неправое // Государство и право. – М. – 2002. – №3
86. Селіванов В.Н. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. – К: К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2002. - 742 с.
87. Синха Сурия Пракаш. Юриспруденция. Философия права. Пер. с англ. - М.: Изд. Центр "Академия", 1996
88. Современный либерализм: Ролз, Берман, Дворкин, Кимлина, Сэндел, Тейлор, Уолдрон. – М., 1998.
89. Соловьев В.С. Право и нравственность. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2001. – 192 с.
90. Соловьев В.С. Оправдание добра: Нравственная философия // Соловьев В.С. Сочинения в 2-х томах. Т.1. М.: Мысль, 1988
91. Соловьев ЭЮ. Прошлое толкует нас (Очерки по истории и философии культуры). – М.: Политиздат, 1991. - 432 с.
92. Спиноза Б. Богословско-политический трактат // Спиноза Б. Избранные произведения в 2-х тт. - М., 1957

93. Справедливость и право. Межвузовский сборник научных трудов. Свердловск, 1989
94. Тадевосян Э.В. Социология права и её место в системе наук о праве //Государство и право, 1998.-№ 1.-С. 46-53
95. Таллер Р.И. Философия как логика и методология познания права. – Саратов, 1989.
96. Тихонов В.Н. Идеи П.Д. Юркевича о государстве и праве в контексте современности. – Луганск: РИО ЛАВД, 2003. – 554 с.
97. Тихонравов В.Ю. Основы философии права. – М.: Вестник,1997
98. Трубецкой Е.Н. История философии права. – СПб., 1999.
99. Феномен человека. Антология. – М., 1993.
100. Философия права Гегеля и современность. М.: Наука, 1977
101. Философия права. Хрестоматия. – К., 2002.
102. Философия права: Учебник / О.Г. Данильян, Л.Д. Байрачная, С.И. Максимов и др.; Под ред. О.Г. Данильяна. – Х.: Прапор, 2005. – 384 с.
103. Фихте И.Г. О достоинстве человека // Сочинения в двух томах. – СПб.: Мифрил,1993. – Т.1. – С. 435-441.
104. Філософія права // Філософія Є. М. Причепій та Інші – К., 2001.
105. Філософія права: Навч. посібник / За заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
106. Франк С.Л. Опыт христианской этики и социальной философии. – М.: Факториал, 1998. – 256 с.
107. Фромм Э. Антология человеческой деструктивности. – М., 1994.
108. Фромм Э. Бегство от свободы. - М., 1990.
109. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. – М., 1999.

110. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М.: ООО «Изд-во АСТ: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 588 с.
111. Фуллер, Лон Л. Анатомия права. – К.: Сфера, 1999. – 144 с.
112. Хабермас Ю. О прагматическом, этическом и моральном употреблении практического разума // Хабермас Ю. Демократия, разум, ответственность. Лекции и интервью. М., 1992
113. Хёффе О. Политика, право, справедливость. Основоположения критической философии права и государства. - М.: Гнозис, 1994
114. Цвык В.А. Проблема борьбы со злом в философии И.А.Ильина. - М.: Изд-во МГУ, 1997
115. Чаба Варга. Право: теория и философия. – Будапешт, 1994.
116. Человек. Природа. Общество. Актуальные проблемы. – СПб., 1997.
117. Человек: философские аспекты сознательности и деятельности. – Минск, 1989.
118. Черненко А.К. Философия права. - Новосибирск: Наука, 1997
119. Четвернин В.А. Современные концепции естественного права. – М., 1998.
120. Чичерин Б.Н. Философия права. – СПб.: Наука, 1998. – 656 с.
121. Шацкий Е. Утопия и традиции. – М.: Прогресс, 1990. – 456 с.
122. Шкода В.В. Вступ до правової філософії. – Х.: Фоліо, 1997. – 223 с.
123. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. - М., 1992.
124. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // К.Маркс и Ф.Энгельс. Сочинения – М.: Политиздат, 1961. –Т.21. - С. 23-178.
125. Юм Д. Трактат о человеческой природе // Соч.: В 2 т. – М.: Канон, 1996. – Т.2. – 816 с.

126. Юркевич П. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник. –К.: Ред. журн. «Український світ», 1999. – 756 с.
127. Явич Л.С. Сущность права. - Л.: Изд-во ЛГУ,1985
128. Язык закона. Сборник статей. Под ред. А.С.Пиголкина. - М., 1990.
129. Ященко А.С. Философия права Владимира Соловьева. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. – СПб.: Алтейя, 1999. – 252 с.

Навчально-методичне видання

Александрова Олена Станіславівна
Горбань Олександр Володимирович
Мартич Руслана Василівна

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА
навчально-методичний посібник